

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษา

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทและความหมายของคติความเชื่อเรื่องคำสาปพระร่วงที่ปรากฏในชุมชนของจังหวัดสุโขทัย : กรณีศึกษาชุมชนบ้านปากน้ำ อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย” เป็นการศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์ วัฒนธรรม พฤติกรรมและความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคม ซึ่งเป็นการศึกษาทางมานุษยวิทยา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้เลือกใช้ทฤษฎีทางมานุษยวิทยาเป็นหลักในการเริ่มต้นในการอธิบายปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษา เนื่องจากมานุษยวิทยาเป็นหลักวิชาที่ว่าด้วยความเข้าใจของเราที่มีต่อ ชนกลุ่มอื่น ซึ่งโดยทั่วไปนักมานุษยวิทยาจะศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรม ความเชื่อ และวิถีชีวิตของกลุ่มชนในวัฒนธรรมอื่น บ้างก็ศึกษาวัฒนธรรมในปัจจุบัน บ้างก็ศึกษาสังคมที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในอดีต เพื่อสร้างภาพชีวิตของกลุ่มชนที่สูญหายไปแล้วเป็นเวลานาน สิ่งที่ทำให้ความสนใจหลากหลายของมานุษยวิทยามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็คือ ความคิดพื้นฐานร่วมกันเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางชีววิทยา และพฤติกรรมทางสังคม (สุเทพ สุนทรเกตุ, 2553, น. คำนำ)

นักมานุษยวิทยาได้ให้ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” หมายถึง วิถีชีวิต หรือชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุกด้าน มนุษย์ในสังคมจะมีพฤติกรรมทางสังคมไปตามประเพณี เช่น การกินอยู่ การล่าสัตว์ การเลี้ยงดู การรักษาพยาบาลและเรื่องอื่นๆ วัฒนธรรมแสดงออกมาให้เห็นได้โดยแบบแผนพฤติกรรมต่างๆ เหล่านี้ ซึ่งแบบแผนพฤติกรรมเหล่านี้จะสะท้อนให้เห็นกฎเกณฑ์ข้อบังคับต่างๆ ที่กำหนดว่า มนุษย์ในสังคมจะมีพฤติกรรมทางสังคมต่อกันอย่างไรบ้าง และหลักการสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่นักมานุษยวิทยาจะเข้าใจพฤติกรรมของมนุษย์ชาติได้คือ ความเหมือน และความแตกต่าง ทางวัฒนธรรม รวมทั้งต้องเข้าใจพัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, น. 1-9)

เมื่อนักมานุษยวิทยามีเป้าหมายที่จะทำความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ และเข้าใจความเหมือนและความแตกต่างในพฤติกรรมด้านต่างๆ ของมนุษย์ชาติแล้ว นักมานุษยวิทยาจึงต้องทำวิจัยสนามและใช้งานวิจัยสนามทางมานุษยวิทยา เป็นแนวทางที่จะเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์หรือพฤติกรรมที่แท้จริงของมนุษย์ โดยใช้วิธีการสังเกตในสภาพธรรมชาติ (Nature setting) คือใน

สถานที่ที่คนอยู่อาศัยในชีวิตประจำวัน จากนั้นก็จะเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในแง่มุมต่างๆ โดยการสังเกตและมีส่วนร่วมทางสังคมกับชาวบ้าน จากนั้นนักมานุษยวิทยาจะเขียนรายงานการวิจัยซึ่งเรียกว่าชาติพันธุ์วรรณา (Ethnography) คือการพรรณนาวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่เลือกศึกษาอย่างละเอียด (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, น. 1-9)

เนื่องจากการศึกษาในครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์ ซึ่งไม่สามารถใช้ทฤษฎีใดเพียงทฤษฎีเดียวมาอธิบายได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้เลือกใช้ทฤษฎีทางมานุษยวิทยาและคติชนวิทยาเป็นเครื่องมือในการศึกษาคติความเชื่อเรื่องคำสาปพระร่วง พร้อมทั้งศึกษาและวิเคราะห์ด้วยทศานแนวความคิดวิเคราะห์ตัวบท (Textual Analysis) เพื่อทำความเข้าใจความคิดที่ซ่อนอยู่ในตัวบทเรื่องเล่าเรื่องคำสาปพระร่วง ที่มีผลต่อการสร้างความหมายและบทบาทของคติความเชื่อเรื่องคำสาปพระร่วงในสังคมชาวสุโขทัย นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้เลือกใช้แนวคิดวิธีการทางประวัติศาสตร์ เป็นเครื่องมือในการเข้าใจและอธิบายถึงการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของคติความเชื่อเรื่องคำสาปพระร่วงในสังคมชาวสุโขทัย สามารถสรุปแนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษาได้ ดังนี้

1. แนวคิดการวิเคราะห์ตัวบท (Textual Analysis)
2. ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism)
3. ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural Functionalism)
4. ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)
5. ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม (Theories of Folklore)
6. ทฤษฎีประวัติศาสตร์ (Historicism)

1.1 แนวคิดการวิเคราะห์ตัวบท (Textual Analysis)

พื้นฐานการเข้าใจต่อโลกของเราย่อมมาจากอะไรที่เราสะท้อนออกมา (project) จากการรับรู้จากอะไรที่เราอยู่และอะไรที่เราเป็น ด้วยสภาวะการณ์ทางประวัติศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คืออะไรที่ทำให้เราเข้าใจตัวเราเองต่อโลกย่อมเป็นผลผลิตของจารีตประเพณี และอคติ เราคือสิ่งมีชีวิตทางประวัติศาสตร์ ที่จิตสำนึกของเราไม่เคยแยกออกจากสภาวะการณ์ที่บ่มเพาะความเข้าใจของเราเองได้ แม้ว่าเราจะมีทัศนคติเชิงวิพากษ์ต่อความเป็นไปในโลกสักเพียงใด เราก็ยังต้องอาศัยจารีต ประเพณี และอคติเพื่อวิพากษ์มันอยู่ดี ฮันส์ – เกออร์ก กาดามเมอร์ (Hans-Georg Gadamer) นักปรัชญาชาวเยอรมัน จึงนำมโนทัศน์ “จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์” มาอธิบายเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างเรากับผลกระทบของจารีต ประเพณี และอคติ โดยเน้นให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของสภาวะการณ์ทางประวัติศาสตร์ เขายืนยันว่า ผลกระทบ (effect) ที่มากับตัวบทเป็นเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความหมายแก่ตัวบท เพราะความเป็นจริงของมันดำรงอยู่เหมือนว่าเป็นประวัติศาสตร์ของการทำให้เป็นจริง (history of realization) ที่ความเป็นจริงของประวัติศาสตร์ (reality of history) มี

ผลกระทบต่อเราโดยตรง ส่วนจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ทำให้รับรู้ความเข้าใจในการตีความตัวบท นี่ก็คือสภาวะการณ์ที่ทำให้ความเข้าใจเกิดขึ้นในความเข้าใจตนเองของเรา ขณะที่สนทนากับตัวบท (เกษม เพ็ญภินันท์, 2547, น. 16)

ซึ่งแนวความคิดตีความตัวบท เป็นสกุลความคิดแบบหลังโครงสร้างนิยม ซึ่งพัฒนามาจากสกุลความคิดแบบโครงสร้างนิยม ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างชาวสวิสชื่อ แฟร์ดีนันด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) โดยเฉพาะความคิดและการทำงานของสิ่งที่โซซูร์เรียกว่า “สัญญะ” (sign) แต่แยกออกเป็น 2 สายธารความคิด

สายที่ 1 การศึกษามานุษยวิทยาเชิงโครงสร้าง (structural anthropology) ภายใต้การบุกเบิกของนักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ชื่อ โคลด เลวี-สโตรส (Claude Lévi-strauss)

ส่วนสายที่ 2 การศึกษาแนวสัญวิทยา (semiology) ในแวดวงวรรณคดีวิจารณ์ ภายใต้การบุกเบิกของนักวรรณคดีวิจารณ์ชาวฝรั่งเศส ชื่อ โรล็องด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes)

สาระสำคัญของสกุลความคิดแบบหลังโครงสร้างนิยม ไม่ได้อยู่ที่สัญญะอย่างสกุลความคิดแบบโครงสร้างนิยมและสัญวิทยา แต่กลับอยู่ที่ “สิ่งอื่น” โดยขึ้นกับนักคิดแต่ละคนในสกุลความคิดนี้ เช่น อยู่ที่วาทกรรม (discourse) ในกรณีของมิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส อยู่ที่การเขียน (writing) ในกรณีของฌาคส์ แดร์ริดา (Jacques Derrida) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส อยู่ที่ตัวบท (text) ในกรณีของโรล็องด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ในงานช่วงหลังของเขา หรืออยู่ที่ความปรารถนา (desire) ในกรณีของ ฌาคส์ ลากอง (Jacques Lacan) นักจิตวิเคราะห์ นักปรัชญา นักมานุษยวิทยา นักภาษาศาสตร์ นักคณิตศาสตร์ และนักวิจารณ์วรรณกรรมชาวฝรั่งเศส ฌ็อง-ฟร็องซัวส์ ลีโยตาร์ด (Jean-François Lyotard) นักปรัชญาและนักทฤษฎีวรรณกรรมชาวฝรั่งเศส และซิลส์ เดอเลิซ (Gilles Deleuze) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสกับ เฟลิกซ์ กัตตารี (Félix Guattari) นักจิตวิเคราะห์ชาวฝรั่งเศส เป็นต้น (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอบาร, 2554, น. 27-37)

แนวโครงสร้างนิยม นั้นมองวรรณกรรมเป็นผลผลิตเชิงค่านิยมทางสังคม-วัฒนธรรม จึงมุ่งวิเคราะห์กระบวนการประกอบสร้างตัวงาน เน้นโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบในตัวบทและพุ่งเป้าไปที่นัยยะเชิงคติความเชื่อหรืออีกนัยหนึ่งอุดมการณ์อันเกิดจากโครงสร้างนั้น (นพพร ประชากุล, 2552, น. คำนำ(19-20))

ในบทความที่มีชื่อว่า “ทฤษฎีว่าด้วยตัวบท”ของบาร์ตส์ เปรียบเทียบให้เห็นว่ามีความคิดเกี่ยวกับตัวบท 2 แบบ คือ ความคิดแบบเก่าหรือดั้งเดิม กับความคิดแบบใหม่หรือแบบของบาร์ตส์เอง และและงานที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนมุมมอง จุดเน้นที่ชัดเจนของบาร์ตส์จากการวิเคราะห์โครงสร้างสู่การวิเคราะห์กระบวนการสื่อ/สร้างความหมายที่ไม่รู้จบ (signifiance) หรือ

เป็นการเปลี่ยนจุดยืนจากสำนักโครงสร้างนิยมสู่สำนักหลังโครงสร้างนิยม ด้วยการหันมาให้ความสำคัญกับความสลบซับซ้อนของรูปสัญลักษณ์ เป็นการอ่านตัวบทที่นำไปสู่ความสุขสำราญ เพราะเป็นการอ่านเพื่อดูการพลีไหวของรูปสัญลักษณ์ ขณะเดียวกันก็เป็นการเปิดประเด็นปัญหาใหม่ สิ่งที่ต้องการปะทะชนคิดใหม่เรียกว่า “ตัวบท” (Text) จึงเป็นการพลิกผันในเชิงญาณวิทยาที่สำคัญ เพราะเท่ากับเป็นการเปลี่ยนวัตถุเพื่อการศึกษาใหม่จาก “มายาคติ” และบรรดามโนทัศน์แนวคิดลุ่มต่างๆ เช่น สัญลักษณ์ ความหมายสัญลักษณ์ ความหมายแฝง หรืออุดมการณ์ วัตถุเพื่อการศึกษาชนิดใหม่เรียกว่า “ตัวบท” และวิธีการศึกษาแบบใหม่เรียกว่า “การวิเคราะห์ตัวบท”

นิยามเกี่ยวกับตัวบทของจูเลีย คริสเตวา (Julia Kristeva) นักปรัชญาการศึกษาฝรั่งเศส เชื้อสายบัลแกเรีย ที่บาร์ตส์นำมาใช้เป็นจุดเริ่มต้น เนื่องจากเห็นว่าเป็นนิยามที่มีฐานทางญาณวิทยารองรับ และมีความคิดมากมายที่สามารถนำมาใช้เป็นฐานของทฤษฎีตัวบทแบบใหม่ของเธอ คือ

1. ตัวบทเป็นเรื่องของภาคปฏิบัติการของการสื่อ/สร้าง ความหมาย (signifying practices) ประกอบไปด้วย (1) ระบบของความแตกต่างซึ่งขึ้นกับการจัดประเภทของความหมายมากกว่าขึ้นกับกฎสากลของสัญลักษณ์ นั่นคือ ความหมายมิได้ถูกผลิต/สร้างขึ้นในลักษณะเดียวที่เป็นเอกภาพ แต่ความหมายเกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากลักษณะของรูปสัญลักษณ์ที่แตกต่างกัน (2) ความหมายเป็นเรื่องของปฏิบัติการในความหมายที่ว่าความหมายไม่ได้ถูกผลิตในระดับของนามธรรมอย่างระบบภาษาอย่างที่โซซูร์เสนอ แต่ความหมายเป็นเรื่องของปฏิบัติการระหว่างคนพูดกับคนอื่น รวมถึงตลอดถึงบริบททางสังคมในขณะนั้นด้วย ความคิดในเรื่องภาคปฏิบัติการของการสื่อ/สร้าง ความหมาย จึงเป็นการคืนความกระฉับกระเฉงคืนตัวให้กับภาษา เพียงแต่เป้าหมายของการกระทำนี้มีได้อยู่ที่การสร้างความเข้าใจ แต่เป็นไปเพื่อต้องการประสานในระดับของญาณวิทยา นั่นคือระหว่างภาษากับการพูด/การเขียน

2. ตัวบทเป็นเรื่องของผลิตภาพ (productivity) ตัวบทเป็นพื้นที่ของการผลิตที่ผู้ผลิตและผู้อ่านมาพบกัน ตัวบทเกิดขึ้นเมื่อสองฝ่ายนี้มาบรรจบกัน ฉะนั้นตัวบทจะทำงานตลอดเวลา เป็นการผลิต/สร้างที่ไม่รู้จบ แม้ในรูปของภาษาเขียน ตัวบททำงานผ่านภาษาด้วยการย่อยสลาย รื้อภาษาของการสื่อสาร ภาษาของการเป็นตัวแทน หรือการแสดงออกของความคิด แล้วสร้างภาษาชนิดใหม่ขึ้นมาที่มีทั้งขนาด ระดับ และปริมาณ ตัวบทเริ่มต้นทันทีที่คนเขียน คนอ่านใช้รูปสัญลักษณ์ คนเขียนใช้คำในภาษาสร้างความหมาย ส่วนคนอ่านสร้างความหมายใหม่ขึ้นมาจากสิ่งที่คนเขียนเขียน ซึ่งคนเขียนเองอาจคิดไม่ถึงก็ได้ ฉะนั้นทุกคนสามารถใช้รูปสัญลักษณ์ได้มิได้ผูกขาดโดยผู้เขียนหรือผู้ส่งสารเท่านั้น การวิเคราะห์ผลิตภาพของตัวบทจึงไม่อาจลดทอนลงมาเป็นเรื่อง

ของการวิเคราะห์ภาษาส่วนๆ แต่เป็นการวิเคราะห์การพลิ้วไหวและความขัดแย้งของรูปสัญลักษณ์ที่หลากหลายมากกว่า

3. ตัวบทเป็นเรื่องของกระบวนการสื่อ/สร้างความหมายอย่างไม่รู้จบสิ้น (signifiante) บาร์ตส์เห็นว่าเรามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสลัดทิ้งความคิดในเรื่องความหมายในเชิงผูกขาดและมีหนึ่งเดียว ผู้ความหลากหลายของความหมาย ด้วยการนำความคิดเรื่องความหมายแฝง (connotation) มาใช้ ที่ทำให้ความหมาย “สั่น/เต้น” (vibrate) ได้ กล่าวคือ ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่อีกต่อไป ตัวบทนี้จึงเป็นการเต้นหรือพลิ้วไหวของรูปสัญลักษณ์ (a mobile play of signifiers) ที่มีได้ถูกจองจำโดยความหมายสัญลักษณ์ใดเป็นการเฉพาะ

4. การที่จะเข้าใจตัวบทในความหมายใหม่ บาร์ตส์เห็นด้วยกับจูเลีย คริสเตวา ว่า จะต้องแยกแยะระหว่างตัวบทที่เรียกว่า phenotext กับ genotext : phenotext คือตัวบทที่แสดงออกซึ่งความรู้สึกลึกซึ้ง เป็นปรากฏการณ์ของการพูดที่แสดงผ่าน โครงสร้างของถ้อยแถลงที่เป็นรูปธรรมต่างๆ จริงๆ แล้วกระบวนการสื่อ/สร้างความหมายที่ไม่รู้จบ (signifiante) ก็ถูกทำให้เป็นเรื่องยุติเด็ดขาดผ่านตัวบทแบบนี้ การวิเคราะห์แบบโครงสร้างก็เหมาะกับการนำมาใช้วิเคราะห์ตัวบทแบบนี้เช่นกัน เนื่องจากเป็นการวิเคราะห์ที่ไม่ได้ให้ความสนใจกับสิ่งที่เรียกว่าตัวบท สนใจแต่ถ้อยแถลง (statement) แต่ไม่สนใจการแถลง (enunciation) ในขณะที่ตัวบทที่เรียกว่า genotext ให้ความสนใจและให้ความสำคัญกับตัวการแถลง/วิธีการแถลงเป็นตัวบทที่จัดวางตำแหน่งแห่งที่ของการผลิต/สร้างตัวบท จึงเป็นตัวบทที่พูดถึงการสร้างกระบวนการสร้างตัวบทอีกต่อ เป็นอาณาบริเวณของความแตกต่างหลากหลาย เป็นเรื่องของกระบวนการจัด/สร้างโครงสร้างมากกว่าโครงสร้าง (“structuration, not a structure”)

5. ตัวบททำหน้าที่แจกแจงภาษาใหม่ วิธีการหนึ่งของการแจกแจงใหม่นี้ได้แก่การสร้าง-หรือสร้างตัวบท ผ่านการสลับที่สลับทางตัวบท สลาย สั่นคลอนตัวบทที่ดำรงอยู่ รวมตลอดถึงการสลายจากภายในตัวบทที่กำลังศึกษาอยู่ ตัวบททุกชนิดจะมีลักษณะที่สัมพันธ์กับตัวบทอื่น กล่าวอีกนัยหนึ่ง สัมพันธบท (intertextuality) ก็คือเงื่อนไขการดำรงอยู่ของตัวบท ที่ไม่สามารถลดทอนลงมาเป็นเพียงเรื่องของแหล่งที่มาหรืออิทธิพล ในระดับญาณวิทยา มโนทัศน์เรื่องสัมพันธบทนำความคิดเรื่องตัวบทที่เปิดกว้างมาสู่ทฤษฎีว่าด้วยตัวบทแบบใหม่ เป็นตัวบทที่มีการติดต่อเชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวาง เป็นเรื่องของภาษาโดยรวม ทั้งภาษาที่มีมาก่อนหน้าและภาษาในปัจจุบัน ต่างก็มาบรรจบกันในตัวบทในลักษณะที่หลากหลาย กระจัดกระจาย เพื่อแสดงถึงผลิตภาพ/การผลิตของตัวบท ไม่ใช่การผลิตซ้ำของตัวบท

บาร์ตส์กล่าวยั่วว่า กระบวนการสร้างความหมายที่ไม่รู้จบคือ การทำงานจริงของตัวบท ที่ไม่ยอมรับการกำหนดตัดสินจากภาษาศาสตร์ และทฤษฎีว่าด้วยตัวบทของบาร์ตส์ สร้าง

วัฒนธรรมทางภาษาศาสตร์ใหม่ขึ้นมาเรียกว่า “การอ่าน” ด้วยการเพิ่มการรับรู้ของคนอ่านเข้าไปปะทะกับตัวบทที่อ่าน จึงเป็นการอ่านแบบสมบูรณ์เต็มที่ (full reading) ที่คนอ่านทำหน้าที่ไม่ต่างไปจากคนเขียน

การวิเคราะห์ตัวบท (Textual Analysis) ผ่านงานที่มีชื่อเสียงเรื่อง S/Z ของบาร์ตส์ คือตัวอย่างรูปธรรมที่โดดเด่นของการอ่านในรูปของการเขียน ผ่านเครือข่ายของรหัสชุดต่างๆ (a grid of code) ที่มาถักทอ ปะทะรวมอยู่ในตัวบท ที่สำคัญได้แก่ (1) รหัสการตีความ (hermeneutics), (2) รหัสของรูปสัญลักษณ์ (semantics), (3) รหัสเชิงสัญลักษณ์ (symbolism), (4) รหัสการกระทำ (action), และ (5) รหัสวัฒนธรรม (reference/cultural codes) รหัสเหล่านี้จะร่วมกันกำหนด แกไขเปลี่ยนแปลง และสร้างความหมายมากมายทุกครั้งที่มีการอ่าน วิธีการวิเคราะห์แบบนี้ของบาร์ตส์ทำให้เห็นว่าผู้อ่านสามารถจัดกลุ่มรหัสชุดต่างๆ เพื่อการวิเคราะห์ของตัวเองได้ ขณะเดียวกันก็ไม่ทำให้รหัสเหล่านี้กลายเป็นระบบปิดที่แข็งทื่ออย่างการวิเคราะห์แบบโครงสร้างนิยมและสัญวิทยา เพราะรหัสแต่ละชุดมีบทบาทหน้าที่ในความสัมพันธ์กับรหัสชุดอื่นๆ พร้อมๆ กับมีความเป็นตัวของตัวเองด้วย

สำหรับการวิเคราะห์ตัวบทมีขั้นตอนปฏิบัติที่สำคัญ 4 ประการ ซึ่งมีไช่ระเบียบวิธีการศึกษา แต่เป็นกรอบในการวิเคราะห์เรื่องเล่ามากกว่า ประกอบไปด้วย (1) การผ่า/แบ่งตัวบทที่จะวิเคราะห์ออกเป็นส่วนเล็กๆ และสั้นๆ ในรูปประโยค หรือกลุ่มของประโยค และในส่วนเล็กๆ ที่แบ่งนี้ก็ไม่จำเป็นต้องมีการสอดรับกันระหว่างรูปสัญลักษณ์กับความหมายสัญลักษณ์เสมอไป เพราะเราไม่ทราบถึงความสัมพันธ์ในขณะที่ผ่า/แบ่ง การผ่าตัวบทออกเป็นส่วนเล็กๆ จึงขึ้นกับความสะดวกของผู้ศึกษาเป็นสำคัญ ส่วนเล็กๆจึงเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้น (arbitrary) เป็นพื้นที่ที่เราใช้สังเกต ศึกษาการแจกแจงความหมายในตัวบท ส่วนเล็กๆที่มีประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ควรมีความหมายไม่มากกว่า 3 ความหมาย

(2) มองหาความหมายที่ส่วนเล็กๆสร้างขึ้น แต่มีไช่ความหมายตามตัวอักษร หรือความหมายในภาษา แต่เป็นความหมายแฝงหรือความหมายชุดที่สองมากกว่า ความหมายนี้จึงเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างคำ การใช้คำแทนคำ หรือ วากยสัมพันธ์นั่นเอง

(3) การวิเคราะห์ตัวบทจะกระทำเป็นขั้นตอนตั้งแต่ต้นจนจบเพื่อครอบคลุมความยาวของตัวบท ในขั้นนี้ การวิเคราะห์ตัวบทจึงให้ความสำคัญกับกระบวนการสร้างโครงสร้างของการอ่าน (the structuration of reading) มากกว่ากระบวนการประกอบสร้างตัวบท

(4) ในการอ่านหรือวิเคราะห์ตัวบทของเรา หากมีการหลงลืมความหมายบางอย่างไปก็มีไช่เรื่องสำคัญ เพราะสำหรับบาร์ตส์แล้ว การลืมนี่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการอ่าน ความสำคัญของการวิเคราะห์ตัวบทมีไช่อยู่ที่การเก็บรวบรวมความหมายทั้งหมดของตัวบทซึ่งเป็น

สิ่งที่เป็นไปได้ อันเป็นผลมาจากการพลัวไหวของรูปสัญญา แต่ความสำคัญของการวิเคราะห์ตัวบทกลับอยู่ที่การชี้ให้เห็นถึงการจากไปของความหมายมากกว่า การมาถึงของความหมาย ดังนั้น สิ่งที่ทำให้เกิดตัวบทคือ สัมพันธบท ตัวบทคือจุดตัดหรือทางเชื่อมต่อระหว่าง 2 ความคิดที่ขัดแย้งกัน ที่ดูเหมือนว่าไปด้วยกันไม่ได้ให้อยู่ด้วยกัน กล่าวคือ ความคิดในเรื่อง โครงสร้างที่หยุดนิ่ง ตายตัว กับความคิดในเรื่องของการผสมผสานของรหัสชุดต่างๆ อย่างไม่รู้จบสิ้น ภาษาคือตัวจักรสำคัญที่ทำให้การเชื่อมโยงของสองสิ่งนี้เป็นไปได้ เพราะภาษาโดยตัวเองแล้วก็มีทั้งลักษณะของโครงสร้างและความไม่รู้จบไปพร้อมกัน

สำหรับบาร์ตส์แล้ว การเขียนเกิดขึ้นตรงจุดที่การหยุดยั้ง กล่าวคือ จากจุดที่เราไม่สามารถบอกได้ว่าใครกำลังพูด ทำได้เพียงสังเกตเห็นว่าการพูดเกิดขึ้นเท่านั้น สำหรับตัวบทแล้วไม่สำคัญว่าใครเป็นคนพูด แต่ความสำคัญกลับอยู่ที่คนอ่านกับการอ่านมากกว่า (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอปาร, 2545, น. 177-256)

1.2 ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism)

นิยามคำว่า “หน้าที่นิยม” (Functionalism) หมายถึง การตีความพฤติกรรมใดๆ ที่มนุษย์คิดขึ้นมาประพฤติกฎปฏิบัติตามๆ กันจนเป็นขนบธรรมเนียมและสถาบันล้วนแต่มีหน้าที่ตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานอย่างใดอย่างหนึ่งของมนุษย์ทั้งสิ้น มันมีหน้าที่ในสังคมเสมอ สมาชิกในสังคมจึงนิยมประพฤติกฎปฏิบัติ มนุษย์มีความสามารถและมีปกติวิสัยอยู่อย่างหนึ่ง คือจะคิดสิ่งใดขึ้นมาใช้ ตนจะต้องได้รับความสะดวกสบายและพึงพอใจกับสิ่งนั้นเสมอ หากเมื่อใดเห็นว่าสิ่งที่ตนคิดขึ้นมา นั้นไม่ดี ไม่เหมาะสม ไม่พึงพอใจเสียแล้ว ก็ขจัดสิ่งนั้นทิ้งไปเสีย และคิดสิ่งใหม่ๆ ที่ดีกว่า เหมาะสมกว่าขึ้นมาแทน เพื่อใช้ทำหน้าที่สนองตอบต่อไป (นิยพรรณ วรรณศิริ, 2540, น. 103-107)

ทฤษฎีนี้พัฒนาขึ้นในตอนต้นศตวรรษที่ 19 โดย บรอนิสลอฟ มาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski) (1884-1942) นักมานุษยวิทยาสำนักหน้าที่นิยมชาวโปแลนด์เชื้อสายยิว ที่ได้ทำวิจัยสนามทางมานุษยวิทยาในเกาะนิวกินีเป็นเวลาหลายปี ผลจากการวิจัยสนามครั้งนั้น Malinowski ได้เสนอ ทฤษฎีหน้าที่นิยม ขึ้นมา ความคิดหลักของทฤษฎีหน้าที่นิยมคือ วัฒนธรรมสนองความต้องการจำเป็นของปัจเจกบุคคล มาลินอฟสกี อธิบายว่า วัฒนธรรมเติบโตมาจากความต้องการจำเป็น 3 ชั้น ของมนุษย์ คือ

ขั้นที่ 1 ความต้องการจำเป็นขั้นพื้นฐาน เป็นความต้องการเบื้องต้น คือความต้องการจำเป็นที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีพเพื่อมีชีวิตอยู่ เช่น ความต้องการอาหาร ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

ขั้นที่ 2 ความต้องการจำเป็นด้านสังคม เป็นความต้องการเกี่ยวกับเรื่องการร่วมมือกันทางสังคมเพื่อแก้ปัญหาพื้นฐาน และทำให้ร่างกายได้รับการตอบสนองความต้องการจำเป็น

เบื้องต้นได้ เช่น การแบ่งงานกันทำ การแจกจ่ายอาหาร การป้องกันภัย การผลิตสินค้า การบริการต่างๆ และการควบคุมสังคม

ขั้นที่ 3 ความต้องการจำเป็นทางด้านจิตใจ คือความต้องการจำเป็นของมนุษย์เพื่อความมั่นคงทางด้านจิตใจ เช่น ต้องการความสงบทางใจ ความกลมกลืนกันทางสังคม และเป้าหมายของชีวิต ระบบสังคมที่สนองความต้องการเหล่านี้ ได้แก่ ความรู้ กฎหมาย ศาสนา นิยายปรัมปรา ศิลปะ และเวทมนตร์คาถา โดยทั่วไปเวทมนตร์คาถาทำหน้าที่ให้คนรู้สึกอบอุ่นใจเพราะงานบางอย่างที่มนุษย์ทำค่อนข้างยากลำบาก และมนุษย์ไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่าจะเกิดผลอย่างไรบ้างทำให้เกิดความไม่มั่นใจ จึงต้องพึ่งเวทมนตร์คาถาให้ช่วย เพื่อทำให้เกิดความมั่นใจมากขึ้น ส่วนนิยายปรัมปรา มักให้อ่านจนชั้นปกครองและให้ค่านิยมทางสังคม มาลินอฟสกีได้เน้นว่าวัฒนธรรมทุกด้านมีหน้าที่ที่ต้องทำ คือการตอบสนองความต้องการจำเป็นของมนุษย์ขั้นใดขั้นหนึ่งหรือทั้งสามขั้นที่ได้กล่าวมานี้

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของทฤษฎีหน้าที่นิยม คือ การศึกษาวัฒนธรรมด้านหนึ่งจะนำไปสู่การศึกษาระบบวัฒนธรรมทั้งหมด (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, น. 32-34)

1.3 ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural Functionalism)

ทฤษฎีนี้พัฒนาขึ้นโดย เรดคลิฟ บราวน์ (A.R. Radcliffe Brown) (1881-1955) นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษโดยมีความคิดหลักว่า ระบบสังคมต่างๆ ประกอบไปด้วยโครงสร้างและกิจกรรมต่างๆ โครงสร้างทางสังคมคือแบบแผนที่อยู่ได้นาน โดยประชากรมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม โครงสร้างจะได้มาจากการกระทำระหว่างกันทางสังคม จากบรรทัดฐานและกฎเกณฑ์ต่างๆ ของพฤติกรรม และหน้าที่สำคัญของโครงสร้างคือ การทำให้เกิดเสถียรภาพทางสังคม และการคงอยู่ของระบบสังคม งานส่วนมากของ บราวน์จะเน้นศึกษาระบบเครือญาติ เพราะนั่นคือ หลักการจัดระเบียบสำคัญที่สุดในสังคม ตัวอย่างทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ของ บราวน์ คือ ความสัมพันธ์แบบสนุกสนานรื่นเริง (Joking Relations) ความสัมพันธ์แบบนี้ประกอบไปด้วยความเป็นมิตรและศัตรู มีลักษณะเหมือนกับการหยอกล้อกันในสังคมไทย และในสังคมจำนวนมาก ความสัมพันธ์แบบนี้มีอยู่ในหมู่บุคคลต่างๆ ที่มีสถานภาพบางอย่างที่เฉพาะ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างลูกเขยแม่ยาย บราวน์ใช้ข้อมูลชาติพันธุ์วรรณาจากบางสังคม เพื่อแสดงว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอยู่ระหว่างคนที่มีความผูกพันกันทางสังคม แต่มีความขัดแย้งในความสัมพันธ์ระหว่างกัน แต่โดยการยอมรับความขัดแย้ง และโดยการจัดการกับมันอย่างเป็นทางการ ความสัมพันธ์ดังกล่าวลดโอกาสที่จะทำให้เกิดความขัดแย้ง และทำให้สังคมทั้งหมดคงอยู่ต่อไปได้ (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, น. 34-35)

โดยทฤษฎีโครงสร้าง – หน้าที่นิยม (Structural & Functionalism Theory) เชื่อว่า โครงสร้างของสังคมเป็นสิ่งสำคัญที่สุดของสังคม โครงสร้างแต่ละส่วนของสังคมจะมีหน้าที่ของตนเอง และประสานสัมพันธ์กับโครงสร้างอื่นๆ สังคมจึงจะมีดุลยภาพ นักทฤษฎีคนสำคัญ คือ ออ กุสต์ กงต์ (August Comte) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส เฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) นัก สังคมวิทยาชาวอังกฤษ เอมีล ดูร์ไคม์ (Émile Durkheim) นักสังคมวิทยาสมัยใหม่ชาวฝรั่งเศส ทัล คอทท์ พาร์สัน (Talcott Parson) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน โรเบิร์ต เค. เมอร์ตัน (Robert k. Merton) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน และ เจฟฟรีย์ อเล็กซานเดอร์ (Jeffrey C. Alexander) นักสังคมวิทยาชาว อเมริกัน นักทฤษฎีเหล่านี้ได้เสนอแนวความคิดและสาระสำคัญของทฤษฎีไว้โดยสังเขปดังนี้

ออกุสต์ กงต์ เสนอว่าสังคมประกอบด้วยโครงสร้างต่างๆ หลายส่วน เช่นเดียวกับ ร่างกายของมนุษย์ที่ประกอบด้วยอวัยวะต่างๆ โครงสร้างแต่ละส่วนเหล่านี้จะทำหน้าที่แตกต่างกัน ออกไปอย่างชัดเจน แต่ต่างประสานสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ สังคมจึงจะดำรงอยู่ได้อย่างสงบสุข หรือมีดุลยภาพ (Equilibrium)

เฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ มีความคิดเห็นเช่นเดียวกับออกุสต์ กงต์ และขยายความ เพิ่มเติมว่า โครงสร้างของสังคมจะเพิ่มความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความหลากหลายและ แตกต่างไปจากโครงสร้างเดิมเสมอ แต่จะยังคงเชื่อมโยงประสานไม่ได้แยกออกจากกัน แต่จะ รวมกันในลักษณะของการบูรณาการ (Integration) เมื่อสมาชิกของสังคมเพิ่มจำนวนขึ้นก็ยิ่งทำให้ เกิดความแตกต่างทางสังคมมากยิ่งขึ้น ทำให้สังคมขาด ดุลยภาพ สมาชิกจึงต้องปรับตัวในรูปแบบ ต่างๆ เช่น การแบ่งงานกันทำ การจัดระเบียบทางสังคม เป็นต้น ทำให้สังคมยังเพิ่มความซับซ้อน และเกิดความแตกต่างกันเป็นความพิเศษเฉพาะอย่าง (Specialization) แต่สังคมจะมีดุลยภาพ เพราะ โครงสร้างต่างๆ ได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนและประสานสัมพันธ์กับโครงสร้างอื่นๆ ด้วย

เอมีล ดูร์ไคม์ ได้เสนอเรื่องการมีดุลยภาพของสังคมว่า เกิดจากการยึดเหนี่ยวทาง สังคม (Social Solidarity) โดยในสังคมขนาดเล็กที่มีโครงสร้างง่ายๆ จะมีการยึดเหนี่ยวทางสังคม โดยยึดถือค่านิยม จารีต ประเพณี ความคิด ความเชื่อ เจตคติแบบเดียวกัน (Mechanical Solidarity) ส่วนสังคมขนาดใหญ่ที่มีโครงสร้างซับซ้อน การยึดเหนี่ยวทางสังคมจะเป็นไปตามสถานภาพและ บทบาทที่บุคคลดำรงอยู่ (Organic Solidarity) การยึดเหนี่ยวทางสังคมจะเปลี่ยนแปลงจากแบบแรก ไปเป็นแบบที่สอง ตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงจากสังคมที่มีโครงสร้างง่ายๆ ไปสู่ สังคมที่โครงสร้างซับซ้อนเสมอ

ทัลคอตท์ พาร์สัน (ค.ศ. 1902 – 1979) นักสังคมวิทยา ชาวอเมริกัน เป็นนักทฤษฎี คนสำคัญที่ทำให้ทฤษฎีโครงสร้าง – หน้าที่นิยม เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางจนเป็นทฤษฎีหลัก ของสังคมวิทยาทฤษฎีหนึ่ง แนวความคิดที่สำคัญคือ

1. แนวความคิดเกี่ยวกับองค์การทางสังคม มนุษย์เข้าไปอยู่ในสังคมและรวมกัน เป็นองค์การด้วยความสมัครใจ การตัดสินใจกระทำทางสังคมของบุคคลจะขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ ระหว่างผู้กระทำ (Actor) เป้าหมาย (Goals) วิธีการที่เลือกใช้ (Means) สถานการณ์ที่ผู้กระทำต้อง เลือกวิธีใดวิธีหนึ่ง (Situational Conditions) และตัวกำหนดเชิงบรรทัดฐาน คือ บรรทัดฐานทาง สังคม ค่านิยม และความคิดต่างๆ ที่ผู้กระทำนำมาใช้เพื่อเลือกวิธีการที่จะให้บรรลุเป้าหมาย

2. แนวความคิดเรื่องระบบการกระทำ ระบบการกระทำเกิดขึ้นจากการที่ผู้กระทำ แสดงบทบาทตามสถานภาพที่ดำรงอยู่ สถานภาพและบทบาทเหล่านี้ จะประสานสัมพันธ์กันใน รูปแบบของระบบต่างๆ อันเป็นระบบการกระทำระหว่างกัน (System of Interaction) ประกอบด้วย ผู้กระทำจำนวนมาก ซึ่งมีสถานภาพและบทบาทที่รวมกัน เรียกว่า ระบบสังคม แต่การตัดสินใจใน การกระทำทางสังคมของบุคคลก็ยังคงเป็นเช่นเดิม คือ เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจเลือกวิธีการไปสู่ เป้าหมาย ภายใต้กฎระเบียบหรือบรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม ความเชื่อ ความคิดต่างๆ และจะต้อง นำสภาพการณ์ต่างๆ เข้ามาพิจารณาด้วย ที่สำคัญคือระบบย่อยของสังคม ความต้องการจำเป็นเชิง หน้าที่ แบบแผนต่างๆ ของตัวแปร กระบวนการทางสังคม และลักษณะที่สำคัญของระบบสังคม

3. แนวความคิดเรื่องความจำเป็นพื้นฐานของระบบสังคม ระบบการกระทำทาง สังคมมีความต้องการจำเป็นพื้นฐาน 4 ประการ คือ การบรรลุเป้าหมาย (Goal Attainment) การ ปรับตัว (Adaptation) การบูรณาการหรือผสมผสานส่วนต่างๆ เข้าด้วยกัน (Integration) และการ จัดการกับความตึงเครียดโดยใช้กฎระเบียบต่างๆ (Latency)

4. แนวความคิดเรื่องลำดับชั้นของข่าวสารในการควบคุมระบบสังคม เนื่องจาก ระบบย่อยของสังคมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน จึงต้องมีลำดับชั้นของการควบคุมข่าวสาร เพื่อให้ ความสัมพันธ์ประสานกลมกลืนกัน โดยระบบวัฒนธรรมจะควบคุมข่าวสารของระบบสังคม ระบบ สังคมจะควบคุมระบบข่าวสารของระบบบุคลิกภาพ ระบบบุคลิกภาพจะควบคุมข่าวสารของระบบ อินทรีย์ ตามลำดับ

5. แนวความคิดเรื่องสื่อกลางการแลกเปลี่ยน (Generalized Symbolic Media of Exchange) ระบบย่อยของระบบสังคมจะมีความสัมพันธ์ทั้งภายในระบบและระหว่างระบบ โดยมี ข่าวสารเป็นสื่อสัญลักษณ์กลางในการแลกเปลี่ยน ซึ่งกระทำได้หลายแนวทาง เช่น

1) การแลกเปลี่ยนระหว่างระบบโดยใช้สื่อเป็นสัญลักษณ์ เช่น อำนาจ อิทธิพล และความผูกพัน

2) การแลกเปลี่ยนภายในระบบใดระบบหนึ่ง มีลักษณะเช่นเดียวกับการ แลกเปลี่ยนระหว่างระบบ

3) การแลกเปลี่ยนหน้าที่เฉพาะของแต่ละระบบ เช่น การปรับตัว การบรรลุเป้าหมาย จะเป็นตัวกำหนดสื่อกลางที่จะใช้ในระบบหรือระหว่างระบบ

6. แนวความคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดจากกระบวนการความสัมพันธ์เกี่ยวกับข่าวสาร พลังงานภายในระบบ และพลังงานระหว่างระบบต่างๆ ถ้าหากมีข่าวสารและพลังงานมากเกินไป จะทำให้มีข่าวสารหรือพลังงานเป็นผลออกของระบบมากเกินไป ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมขึ้น เช่น ถ้าคนในสังคมมีเหตุจูงใจมากจะทำงานหรือแสดงบทบาทมาก และอาจทำให้ตนเองเกิดการจัดระเบียบ บทบาท บรรทัดฐาน และระบบค่านิยมของสังคมใหม่ แต่ถ้าหากมีข่าวสารหรือพลังงานน้อยเกินไป เช่น ถ้าคนในสังคมมีค่านิยมขัดแย้งกัน จะทำให้เกิดการขัดแย้งทางบรรทัดฐานหรือเกิดการเสียระเบียบขึ้น ก็จะส่งผลกระทบต่อระบบบุคลิกภาพและระบบอินทรีย์ ดังนั้น การควบคุมข่าวสาร จึงเป็นทั้งแหล่งที่จะทำให้เกิดดุลยภาพและเกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมขึ้นได้ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมควรเป็นแบบวิวัฒนาการ เพราะเหตุผลที่สำคัญคือ

- 1) ทำให้เกิดการจำแนกความแตกต่างระหว่างระบบย่อยของสังคม
- 2) ทำให้เกิดการจำแนกความแตกต่างในแต่ละระบบย่อยของสังคม
- 3) ทำให้เกิดการเร่งในเรื่องบูรณาการของสังคม เกิดหน่วยหรือโครงสร้างด้านบูรณาการใหม่ๆ
- 4) ทำให้ระบบย่อยของสังคมสามารถดำรงอยู่ได้

ทฤษฎีโครงสร้าง – หน้าที่นิยมที่กล่าวมาแล้ว สรุปสาระสำคัญได้ว่า สังคมจะประกอบด้วยโครงสร้างที่เป็นระบบย่อยๆ หลายระบบ แต่ละระบบจะมีหน้าที่ของตนเองแตกต่างกันออกไป ซึ่งทำหน้าที่ที่ต่างกันนี้จะก่อให้เกิดความสมดุลในสังคมนั้นๆ แต่ถ้าโครงสร้างที่เป็นระบบย่อยๆ ใดเกิดความบกพร่องในการปฏิบัติหน้าที่ จะทำให้สังคมนั้นขาดความสมดุล ระบบย่อยทั้งหมดก็จะต้องปรับตัวเข้าหากันใหม่ เพื่อให้เกิดความสมดุลดั้งเดิม ทำให้สังคมมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง และปรับตัวอยู่เสมอ การปรับตัวนี้เป็นการใช้วิธีการต่างๆ เพื่อควบคุมสังคม นักสังคมวิทยารุ่นหลัง ได้พัฒนาทฤษฎีบทบาทและหน้าที่ต่อมา และข้อสมมติพื้นฐานของทฤษฎีบทบาทและหน้าที่ในยุคใหม่ สรุปได้ดังนี้

1. สังคมเป็นระบบที่ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ประสานสอดคล้องกัน
2. ระบบต่างๆ ของสังคมมีแนวโน้มที่จะดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง เพราะแต่ละระบบมีกลไก สำหรับควบคุมสมาชิกอยู่ในตัวของมันเอง
3. ส่วนต่างๆ ของสังคมอาจมีหน้าที่ในทางลบ หรือผลเสีย (Disfunction) ต่อสังคม แต่สังคมจะมีการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหาได้เองในระยะยาว

4. การเปลี่ยนแปลงของสังคมจะเป็นไปที่ละเล็กทีละน้อย

5. ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคม เกิดจากการที่สมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมมีค่านิยมร่วมกัน ระบบค่านิยมเป็นส่วนที่ดำรงอยู่อย่างมั่นคงที่สุดในระบบสังคม (สุรพงษ์ ลือทองจักร, 2552, น. 163-167)

1.4 ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 20 โดย เลสลีย์ ไวต์ (Leslie A. White) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ทฤษฎีนี้มีแนวคิดหลักว่า สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมมากที่สุด และมองวัฒนธรรมว่าเป็นการปรับตัวต่อปัญหาเบื้องต้นที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีพอยู่และการผลิต

จูเลียน สจิวัด (Julian Steward) (1902-1972) เป็นนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ที่สนใจศึกษาทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม โดยมองวัฒนธรรมว่าเป็นระบบพื้นฐานที่ตอบสนองการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและคิดว่าวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมอาจเคลื่อนตัวไปได้ในหลายทิศทางต่างๆ กัน กล่าวคือ สังคมต่างๆ ที่มีสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเหมือนกัน และมีเทคโนโลยีในระดับเดียวกัน อาจมีพัฒนาการในทิศทางที่คล้ายกัน และการอธิบายขั้นตอนพัฒนาการทางวัฒนธรรมทำได้โดยการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติระดับเทคโนโลยี และแบบแผนการทำงานในสังคมนั้นๆ (งามพิศ สัตย์สงวน, 2551, น. 36-37)

สจิวัด นิยามคำว่า “นิเวศวิทยา” ว่า นิเวศวิทยาคือการปรับเข้าหากันระหว่างสิ่งแวดล้อมกับมนุษย์ และนิเวศวิทยาวัฒนธรรมคือ การศึกษาถึงการปรับตัวหรือความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมของวัฒนธรรมและได้เสนอความคิดเห็น ดังนี้

1. การศึกษาการปรับตัวของสังคม สามารถอธิบายลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม
2. สภาพแวดล้อมอาจจะมีอิทธิพลหรือไม่มีอิทธิพลกำหนดการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมก็ได้
3. การศึกษานิเวศวิทยาชีวภาพ คือ การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอินทรีย์กับสภาพแวดล้อมที่มีชีวิตทั้งหลาย
4. การศึกษานิเวศวิทยากายภาพ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างอินทรีย์กับสภาพแวดล้อมที่ไม่มีชีวิตทั้งหมด
5. การศึกษานิเวศวิทยาวัฒนธรรม ก็คือ การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม

ส่วนการศึกษาสังคมไทยผ่าน ภูมิวัฒนธรรม (Cultural Landscape) ในงานของ ศรีศักร วัลลิโภดม (2554) ถือเป็นกระบวนการขั้นพื้นฐานสำคัญอันนำไปสู่ความเข้าใจในนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology) ของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งมี “ ชีวิตวัฒนธรรม ” (Way of life) ร่วมกันในชุมชนของชาติพันธุ์ (Ethnic Village) เพื่อให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างคน กับพื้นที่โดยดั่งอง แต่ ต้องทำความเข้าใจภูมิหลังที่มีมาแต่เดิมนับพันปีในสังคม การศึกษาท้องถิ่นโดยพิจารณา ความสำคัญของสภาพแวดล้อมซึ่งเชื่อมโยงกับชีวิต สังคม และวัฒนธรรมของมนุษย์จึงเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งภูมิวัฒนธรรมคือ ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรม ประกอบด้วยองค์ประกอบในการศึกษาที่สำคัญ คือ

1. ภูมิศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์
2. นิเวศวัฒนธรรม – ความเชื่อ
3. ชีวิตวัฒนธรรม – กลุ่มทางสังคม

การสืบทอดความรู้ผ่านระบบสัญลักษณ์ ซึ่งความเข้าใจในภูมิวัฒนธรรม นั้นมีความสำคัญสำหรับคนในท้องถิ่น เพราะสร้างขึ้นจากผู้สร้างที่เป็นคนในท้องถิ่น ผ่านทางตำนาน เรื่องเล่าต่างๆ (Myth) ซึ่งเป็นระบบสัญลักษณ์ ไม่ใช่เรื่องเล่าตรงๆ ดังนั้น สิ่งเหล่านี้เมื่อผ่านกาลเวลายานเข้า ก็มีการแปรเปลี่ยนความหมายแตกต่างกันไปได้บ้าง ดังนั้น การศึกษาภูมิวัฒนธรรมจึงต้องมีการแปลความหมายเหล่านั้นตามความคิดและจินตนาการ ในอดีตกาลหรือจากความคิดของผู้คนในท้องถิ่นเหล่านั้นจึงจะเห็นความหมายและความสำคัญที่ซ่อนอยู่เบื้องหลัง ตำนาน คือ เรื่องเล่าจากคนรุ่นหนึ่งผ่านสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง มีทั้งที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและจากการบอกเล่าจากความทรงจำถ่ายทอดปากต่อปากภายในท้องถิ่นอย่างสืบเนื่อง ภูมิวัฒนธรรมจากตำนานจึงไม่ใช่เรื่องที่ยุคหนึ่งและจะมีการทบทวน บอกเล่าซ้ำไปมาและสร้างความหมายขึ้นใหม่ตลอดเวลา ซึ่งมีความหมายต่อผู้คนภายในที่เห็นความสัมพันธ์ในสามรูปแบบ คือ ในระหว่างผู้คน ผู้คนกับธรรมชาติ และผู้คนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ส่วนคนจากภายนอกที่ไม่เข้าใจนั้น ก็ต้องเรียนรู้ผ่านระบบสัญลักษณ์ที่ปรากฏจึงจะเข้าใจและรับรู้ความสัมพันธ์ดังกล่าว

1.5 ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม (Theories of Folklore)

ทฤษฎีนี้ต้องการหาคำอธิบายว่า คติชนมีบทบาทหน้าที่อย่างไร ดำรงอยู่อย่างไรในแต่ละสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มชน ตำนานปรัมปราและนิทานประเภทต่างๆ มีบทบาทอย่างไรในฐานะเรื่องเล่าในสังคมชาวบ้าน และมีความสัมพันธ์อย่างไรกับข้อมูลทางวัฒนธรรมประเภทอื่นๆ เราจะสามารถนำข้อมูลทางคติชนวิทยามาวิเคราะห์ให้เห็นสภาพสังคมที่น่าสนใจในแง่มุมใดบ้าง

ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม มองว่า วัฒนธรรมส่วนต่างๆ ในสังคมมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทั้งทางด้านปัจจัยพื้นฐาน ด้านความมั่นคงของสังคมและ

ความมั่นคงทางด้านจิตใจ วัฒนธรรมในส่วนที่เป็นคติชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าประเภทต่างๆ เพลง การละเล่น การแสดง ความเชื่อ พิธีกรรม ล้วนมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านจิตใจและช่วยสร้างความเข้มแข็งและความมั่นคงทางวัฒนธรรมให้แก่แต่ละสังคม ดังนั้น การศึกษา วัฒนธรรมที่เป็นคติชนจึงควรศึกษาในบริบททางสังคมนั้น เพื่อให้เห็นความสำคัญของข้อมูล ประเภทคติชนที่ช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง (ศิริพร ณ ถลาง, 2552 น.317-318)

นักคิดคนสำคัญของสำนักนี้คือ มาลีนอฟสกี ได้กล่าวไว้ว่า “ตัวบทของเรื่องเล่าก็เป็นสิ่งสำคัญอย่างมาก แต่ถ้าปราศจากบริบท ตัวบทนั้นก็ดูจะเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต... เรื่องเล่าทั้งหลายมีชีวิตอยู่ในสังคมของชาวบ้าน ไม่ได้มีชีวิตอยู่บนกระดาษ” (Bronislaw Malinowski, 1954, น. 104, อ้างในศิริพร ณ ถลาง, 2552 น. 360)

งานศึกษาเรื่อง ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้านของศิริพร ณ ถลาง (2552) ได้เขียนโดยอาศัยกรอบบทบาทหน้าที่ของคติชน 4 ประการที่ วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน เขียนไว้เป็นกรอบในการนำเสนอ บทบาทและหน้าที่ของคติชนไว้เป็น 3 ประการใหญ่ๆ คือ 1) บทบาทคติชนในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม 2) บทบาทคติชนในการให้การศึกษาอบรมระเบียบสังคมและรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม 3) บทบาทคติชนในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม (ศิริพร ณ ถลาง, 2552, น. 320-368) ดังนี้

1. บทบาทคติชนในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม

ในสังคมประเพณี ทุกสังคมล้วนแล้วแต่ให้ความสำคัญกับการประกอบพิธีกรรม และพบว่าในสังคมประเพณีจะมีพิธีกรรมในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต พิธีกรรมอันเนื่องด้วยการผลิต พิธีกรรมบูชาอำนาจเหนือธรรมชาติ และพิธีกรรมตามปฏิทินในแต่ละเดือน ทั้งนี้เนื่องมาจาก ในสังคมประเพณี พิธีกรรมเป็นเรื่องของกลุ่มชน พิธีกรรมเป็นการรวมพลังของคนในสังคม การประกอบพิธีกรรมแต่ละครั้งทำให้สมาชิกในสังคมรู้สึกมั่นคง อบอุ่น พิธีกรรมช่วยสร้างความรู้สึก “ความเป็นพวกเดียวกัน” ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นกลไกในการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มชน นอกจากนั้น หน้าที่ประการสำคัญของพิธีกรรม คือ ช่วยให้ผู้มีมนุษย์มีความมั่นคงทางใจ มีความสบายใจขึ้น เพราะพิธีกรรมมักเกี่ยวข้องกับการขอร้องให้อำนาจเหนือธรรมชาติช่วยเหลือในสิ่งที่มนุษย์ไม่มั่นใจ

พิธีกรรมมักมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ “ตำนาน” อาจกล่าวได้ว่า สมาชิกในสังคมใช้เรื่องเล่าประเภทตำนานในการอธิบายเหตุผลและที่มาในการประกอบพิธีกรรม ตำนานจึงเป็นส่วนที่เป็นนามธรรม ในขณะที่พิธีกรรมเป็นส่วนที่เป็นรูปธรรม และตำนานมิได้เป็นเพียง “เรื่องเล่าธรรมดา” แต่มีความสัมพันธ์กับระบบความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติของผู้คนใน

กลุ่มชนนั้น ตำนานยังเป็นเรื่องเล่าที่สังคมใช้สร้างมาตรฐานทางศีลธรรม และสร้างคำอธิบายและเหตุผลในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ในกลุ่มชนนั้นๆ

เรามักพบว่าในสังคมดั้งเดิมหรือสังคมประเพณีทั่วโลกมีเรื่องเล่าในรูปของตำนานปรัมปราที่สมาชิกในสังคมนั้นๆ ใช้อธิบายว่าตนเป็นใคร มีกำเนิดอย่างไร สังคมดั้งเดิมจำนวนมากมีความเชื่อเรื่องมีสัตว์เป็นบรรพบุรุษ (Totemism) และมีการจัดระเบียบสังคมในรูปของสายตระกูล (Clan) ที่สมาชิกในตระกูลเชื่อว่าสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษร่วมกัน และเรามักพบว่าตำนานบางเรื่องของสังคมประเพณีมีบทบาทในการสร้างสิทธิธรรมในเรื่องตระกูลหัวหน้าเผ่า เพื่อให้คนในเผ่ายอมรับบทบาทของตระกูลหัวหน้าเผ่า ในที่นี้ ตำนานจึงมีบทบาทในการอธิบายความต่างสถานภาพของคนในสังคม ซึ่งสมาชิกในสังคมนั้นๆ ยอมรับและเชื่อตามตำนานนั้น และการจะเข้าใจความสำคัญของตำนานปรัมปราจึงต้องศึกษาความเชื่อและพฤติกรรมของคนในสังคมนั้นๆ ประกอบกันไปด้วย จึงจะเห็นบทบาทหน้าที่ของตำนานในฐานะเรื่องเล่าที่กลุ่มชนเชื่อว่าเป็น “เสียงจากบรรพบุรุษ” ตำนานปรัมปราจึงเป็นเรื่องเล่าที่ “มีพลัง” ในการบังคับใช้ เปรียบได้กับกฎหมายในสังคมปัจจุบัน

ความสำคัญของตำนาน ปรัมปรา จึงหมายรวมถึงในความหมาย ว่าตำนานปรัมปรา คือ เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับการอธิบาย จักรวาล กำเนิดโลก กำเนิดมนุษย์ และสรรพสิ่ง เวลา ในตำนานปรัมปราจึงเป็นเวลาของอดีตอันไกลโพ้นตั้งแต่สมัยสร้างโลก สร้างมนุษย์ เรื่องราวมักเกี่ยวกับ ปราศกฏการณ์ธรรมชาติ - เหนือธรรมชาติ หรือเหตุการณ์ในสังคมดั้งเดิม สมัยที่มนุษย์ยังคงความสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่ ส่วนตัวละครในตำนานปรัมปราค็เป็นผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ คือ พระเจ้า เทพเจ้าและมนุษย์ ตำนานปรัมปราในแต่ละสังคมจึงสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และทัศนคติของมนุษย์ในสังคมนั้นๆ ที่มีต่อธรรมชาติ ซึ่งมักอยู่ในรูปของผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ตำนานปรัมปราจึงเป็นข้อมูลที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนาของคนในแต่ละกลุ่มชน

ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของตำนาน คือ ตำนานปรัมปราเป็นเรื่องเล่าที่มีตัวละครเป็นผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น พระเจ้า เทพเจ้า ผีฟ้า ผีบรรพบุรุษ ฯลฯ จึงมักมีความสัมพันธ์กับระบบความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนาและพิธีกรรมในสังคมนั้นๆ ตำนานที่ใช้ในการอธิบายที่มาของพิธีกรรม ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ จึงเป็นส่วนหนึ่งของกลไกทางวัฒนธรรมที่ใช้ในการสร้างขวัญ กำลังใจ และเอกภาพให้สังคมนั้นๆ เช่น พิธีขอฝนกับตำนานพญาคันคาก ในวัฒนธรรมของชาวอีสาน ที่มักพบโดยทั่วไปในสังคมประเพณีของอุษาคเนย์ ซึ่งในแต่ละสังคมอาจมีรายละเอียดของเรื่องเล่าที่แตกต่างกันไปบ้าง

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคตินในสังคม ถือว่าพิธีกรรมมีหน้าที่สำคัญยิ่งในการสร้างความมั่นใจและให้กำลังใจแก่บุคคลในสังคม และพิธีกรรมประเพณียังเป็นส่วนสำคัญในวัฒนธรรมที่ใช้สร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มชนหรือชาติพันธุ์ ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของมนุษย์ที่จะทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้อย่างดี มีความมั่นคงทั้งทางด้านจิตใจและทางด้านสังคม ความเชื่อและตำนาน ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่สำคัญในการอธิบายที่มาของการประกอบพิธีกรรม นั่นคือ ทั้งพิธีกรรม ความเชื่อและตำนาน จึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่มีบทบาทหน้าที่อันสำคัญของสังคมด้วย (ศิริพร ณ ถลาง, 2552 น. 321-341)

2. บทบาทคตินในการให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคมและรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม

ในสังคมที่ไม่มีตัวหนังสือใช้ (Nonliterate Societies) เช่น สังคมชนเผ่าต่างๆ หรือสังคมชาวเขารวมไปถึงสังคมที่มีตัวหนังสือใช้ แต่ก็ยังใช้ประเพณีบอกเล่าเรื่องราวในการถ่ายทอดวัฒนธรรมเช่น สังคมหมู่บ้านชาวนาไทย คตินจะเป็นกลไกสำคัญที่ทำหน้าที่เป็น “สถาบันการศึกษา” ในความหมายว่า ให้ความรู้ ถ่ายทอดวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ปลูกฝังทัศนคติ อบรมสั่งสอน ระเบียบสังคมและรักษามาตรฐานทางจริยธรรมและพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนที่สังคมยอมรับ ทั้งนี้โดยผ่านคตินหลายประเภท ทั้งเพลงกล่อมเด็ก นิทาน ภาษิต ปริศนาคำทาย การละเล่น การแสดง สามารถอธิบายบทบาทของคติน ในฐานะที่ทำหน้าที่ให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม ดังนี้

1) บทบาทคตินในการถ่ายทอดเรื่องราวเกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” ของตน

คตินหลายประเภทได้ทำหน้าที่ “ให้ความรู้” กับเด็กๆ ในสังคมว่า เขาเป็นใคร บรรพบุรุษของเขาเป็นใคร ท้องถิ่นของเขามีประวัติความเป็นมาอย่างไร ทั้งคตินประเภทตำนานอธิบายต้นกำเนิด นิยายประจำถิ่น เพลงกล่อมเด็ก คตินประเภทการแสดง หรือคตินประเภทวัตถุ เช่น ผ้าทอของแต่ละชาติพันธุ์ เหล่านี้ล้วนเป็นกลไกในการใช้บอกว่ “เราคือใคร” “เขา คือใคร” สมาชิกที่เติบโตมาในแต่ละท้องถิ่น จึงย่อมเรียนรู้อัตลักษณ์หรือตัวตนของตน โดยผ่านอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมรูปแบบต่างๆ

2) บทบาทคตินในการให้ความรู้และเสริมสร้างปัญญา

ในสังคมสมัยก่อนที่ยังไม่มีโรงเรียนหรือการศึกษาในระบบ คตินทำหน้าที่แทนสถาบันการศึกษา เช่น เพลงกล่อมเด็ก มักมีบทที่ให้ความรู้ เกี่ยวกับธรรมชาติและสังคม เป็นต้น

3) บทบาทคตินในการอบรมระเบียบสังคม ปลูกฝังค่านิยมและรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมให้สังคม

สังคมสมัยก่อนได้อาศัยประเพณีบอกเล่าโดยผ่านกลไกของคติชนรูปแบบต่างๆ ในการอบรมระเบียบสังคม เพื่อให้สมาชิกที่เติบโตมาในสังคมนั้นๆ ได้เรียนรู้เกี่ยวกับกฎระเบียบของสังคม ค่านิยมที่สังคมเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดี ทักษะคติที่สังคมเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดี ตลอดจนบรรทัดฐานทางพฤติกรรมและจริยธรรมของสังคม

การอบรมระเบียบสังคมนี้อาจใช้กลไกของนิทานหลายประเภท เช่น นิทานชาดก ที่ใช้อบรมโลกทัศน์ อุดมการณ์ ปรัชญาในการดำเนินชีวิตในแนวทางพุทธศาสนา เช่น เวสสันดรชาดก และภายิตคำพังเพย ก็ใช้ในการอบรมระเบียบสังคมเช่นกัน รวมถึงการละเล่นของเด็ก เป็นต้น

3. บทบาทคติชนในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

บทบาทหน้าที่ของคติชนโดยตรงที่สำคัญยิ่ง คือ บทบาททางด้านจิตใจ เพราะคติชนสามารถเสนอ “ทางเลือก” ที่ชัดเจนให้กับสิ่งที่มนุษย์ปรารถนาแต่ทำไม่ได้ในชีวิตจริง และยังสามารถเสนอ “ทางออก” ให้กับปัญหาอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคมที่เคร่งครัดอันทำให้สมาชิกมีความคับข้องใจหรืออึดอัดที่ไม่สามารถพูดหรือแสดงออกเมื่อเกิดความขัดแย้งในใจได้

ดังนั้น คติชนจึงมีบทบาทโดยตรงในการทำหน้าที่เสนอ “ทางออก” ทางใจให้แก่มนุษย์ในสังคม โดยเฉพาะคติชนประเภทนิทานมหัศจรรย์ นิทานมุขตลก เพลงร้องเล่นการละเล่นพื้นบ้าน

บาสคอม ได้กล่าวว่า มนุษย์มักมีความไม่พอใจกับสภาพที่เป็นอยู่ไม่ว่าจะเป็นทางด้านกายภาพ จิตใจ หรือสังคม เนื่องจาก 1) มนุษย์รู้สึกว่ามีข้อจำกัดทางกายภาพ เช่น บินไม่ได้ อย่างนก ฯลฯ ในนิทานทั่วโลกจึงมีตัวละครที่บินได้ เหาะได้ หายตัวได้ คติชนโดยเฉพาะนิทานมหัศจรรย์จึงมักทำให้มนุษย์สมปรารถนาให้โลกแห่งจินตนาการ 2) มนุษย์มีความต้องการทางใจมากมาย นิทานจึงได้เสนอ “โลกทางเลือก” ที่สนองความปรารถนาของมนุษย์ ตัวละครในนิทาน โดยเฉพาะตัวเอก จึงมักมีแก้วสารพัดนึก มีมนต์วิเศษ มีของวิเศษต่างๆ มากมาย 3) มนุษย์มักรู้สึกไม่พอใจ “สังคม” ไม่ว่าจะเป็นการที่ต้องอยู่ร่วมกับใครๆ ในครอบครัวหรือสังคมที่ตนไม่ชอบ ในโลกแห่งจินตนาการในนิทาน จึงเป็นตัวแทนของบุคคลในโลกแห่งความเป็นจริงที่มนุษย์ไม่สามารถกำจัดได้ แต่มนุษย์สามารถจะ “กำจัดผู้เป็นศัตรู” ในโลกของนิทานได้ ในแง่นี้ นิทานจึงทำหน้าที่รองรับการ “ถ่ายโอน” ความเกลียดชังของบุคคลจากในชีวิตจริงไปไว้ที่ตัวละครในนิทานแทน ความรู้สึกเกลียดชัง เจ็บปวด เจ็บแค้น กังวล เป็นความรู้สึกที่ถูกฝังอยู่ทั้งในระดับจิตสำนึกและจิตใต้สำนึก เมื่อตัวละครในนิทานมีพฤติกรรมที่สะกิดใจให้บุคคลนึกถึงความรู้สึกอันนั้น ความรู้สึกที่

รุนแรงฝังแน่นนั้นก็จะถูก “ถ่ายโอน” ไปที่ตัวละครในนิทาน และนิทานก็มักจะ “เข้าข้าง” ผู้กำลังมี ปัญหาทางใจนั่นเอง

คติชน โดยเฉพาะนิทานที่แฝงด้วยจินตนาการที่ใช้สัญลักษณ์แทนความเป็นจริง ต่างๆ ทางสังคมจึงเป็นกลไกทางสังคมที่หยิบยื่น “ที่หลบภัย” หรือที่ที่มนุษย์สามารถจะหนีจากโลกแห่งความเป็นจริงไปหลบอยู่ชั่วคราวในโลกของจินตนาการได้ โลกแห่งนิทานจึงเป็นการชดเชยให้กับสภาพความเป็นจริงที่มนุษย์ไม่พอใจ

จากที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า คติชนแต่ละประเภทอาจมีหน้าที่ต่างกัน ดำเนินช่วยอธิบายอัตลักษณ์ของกลุ่มชน และอธิบายที่มาของพิธีกรรม ซึ่งในสังคมประเพณี พิธีกรรมเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สำคัญมากในการสร้างความสามัคคีให้หมู่คณะและความเข้มแข็งให้กลุ่มชน นิยายประจำถิ่นช่วยสร้างความรู้สึกร่วมกันและความคุ้นเคยกับ “ท้องถิ่นของตน” นิทานคติสอนใจ นิทานชาดก นิทานเรื่องสัตว์ ล้วนมีส่วนในการให้ความรู้ ปลูกฝังค่านิยมและอบรมระเบียบสังคมให้แก่สมาชิกในสังคม ซึ่งเท่ากับว่า คติชนได้ทำหน้าที่เป็น “สถาบันการศึกษา” ในสังคมประเพณี นอกจากนั้น นิทานมหัศจรรย์ นิทานมุขตลก การแสดงพื้นบ้าน นอกจากจะทำหน้าที่ให้ความเพลิดเพลินและความบันเทิงให้แก่สมาชิกในสังคมแล้ว ยังทำหน้าที่สำคัญในการเป็น “ทางออก” ให้กับความคับข้องใจที่ไม่อาจแสดงออกได้อย่างเปิดเผยในชีวิตปกติทั่วไป ในแง่นี้จึงถือได้ว่า คติชนได้ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านความมั่นคงทางจิตใจ

กล่าวโดยสรุป ทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม ถือว่าองค์ประกอบต่างๆ ในวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นระบบความเชื่อและศาสนา ระบบครอบครัว ระบบการปกครอง ระบบการศึกษา ระบบนันทนาการ ล้วนทำหน้าที่ช่วยสร้างความมั่นคงทางใจให้มนุษย์และความมั่นคงทางสังคม ระบบต่างๆ ที่เป็นกลไกทางสังคมหรือวัฒนธรรมต่างก็มีหน้าที่ของตน เปรียบได้กับอวัยวะต่างๆ ในร่างกายของคนเราล้วนมีหน้าที่ต่างๆ กันที่จะทำให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ หากอวัยวะใดในร่างกายไม่สามารถทำหน้าที่ได้ ก็จะมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งของร่างกาย ระบบต่างๆ ในวัฒนธรรมก็เช่นกัน ถ้ายังสามารถทำหน้าที่ของตนได้ดี สังคมนั้นๆ ก็จะดำรงอยู่และดำเนินไปได้ อย่างดี ดังนั้น แม้ว่าจะแยกบทบาทหน้าที่ของคติชนออกเป็น 3 ประเภท ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ก็อาจสรุปโดยรวมได้ว่า ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบวัฒนธรรม คติชนมีหน้าที่เช่นเดียวกับวัฒนธรรมส่วนอื่นๆ คือช่วยรักษาความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมและความมั่นคงให้แก่สังคม (ศิริพร ณ ถลาง, 2552, น. 367-368)

1.6 ทฤษฎีประวัติศาสตร์ (Historicism)

ทฤษฎีนี้เกิดขึ้นจากความหุลหวมของทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionalism) ผู้ให้กำเนิดทฤษฎีประวัติศาสตร์คือ ฟรานซ์ โบอาส (Franz Boas) (1858-1942) นักมานุษยวิทยาชาวเยอรมัน ได้ศึกษาทางมานุษยวิทยาด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์สืบย้อนเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งการศึกษา

ทางประวัติศาสตร์ ไม่ได้เป็นวิธีการศึกษาวัฒนธรรมในแง่ของอดีตเท่านั้น มันเป็นวิธีการหลายๆ วิธีรวมกัน ได้แก่

1. ศึกษาความเป็นมาในอดีตของวัฒนธรรมในแต่ละเนื้อหาจากอดีตถึงปัจจุบัน เป็นการศึกษาค้นคว้าของวัฒนธรรม

2. สังเกตการณ์ (observation) ความเป็นตัวของตัวเองของวัฒนธรรมเป็นการศึกษาวัฒนธรรมปัจจุบันด้วยการเข้าไปสังเกตหรือดูด้วยตัวของผู้ศึกษาเอง การสังเกตต้องทำควบคู่กับการจดบันทึกด้วย

3. ศึกษาวัตถุและเหตุการณ์ในแง่ของเวลาและสถานที่ เช่น วัฒนธรรมนั้นๆ เกิดเมื่อไรและเกิดที่ไหน วัฒนธรรมที่เราเห็นๆ อยู่ในปัจจุบันต้องมีความเป็นมาจากอดีต การสังเกตการณ์ในแง่ของกาลเวลาและแหล่งของวัฒนธรรมเป็นวิธีการที่จำเป็นมากที่จะทำให้ปะติดปะต่อเรื่องราวของพฤติกรรมและความเป็นมาของมันได้อย่างถูกต้อง

4. การขุดค้น (Archaeological method) เป็นการสืบหาหลักฐานของวัฒนธรรมในอดีตไกลโพ้นด้วยการขุดค้น ซึ่งสามารถนำหลักฐานทางรูปธรรมมายืนยันการศึกษาวัฒนธรรมในปัจจุบันได้ เป็นการช่วยในการตีความพฤติกรรมมนุษย์ในปัจจุบันอย่างมาก

5. การศึกษาแบบวิเคราะห์โครงสร้างรวม (Holistic Approach) คือการศึกษาวัฒนธรรมของสังคมใดๆ โดยนำโครงสร้างทุกส่วนมาวิเคราะห์ร่วมกันในขณะเดียวกันเพื่อความเข้าใจวัฒนธรรมในภาพรวมของสังคมหนึ่งๆ

วิธีการทางประวัติศาสตร์จะทำให้เรารู้จักวัฒนธรรมตั้งแต่ลักษณะง่ายๆ (simple) ไปจนถึงซับซ้อนหลายชั้น (complex) (นิยพรรณ วรรณศิริ, 2540, น. 89-92)

และวิธีการทางประวัติศาสตร์ในการศึกษาดำเนินกับประวัติศาสตร์ ของสรัสวดี อ๋องสกุล ในงานศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์ล้านนา (2539, น. 1-15) ได้แบ่งแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาออกเป็น 2 แนวทาง คือ แนวจารีตท้องถิ่นหรือแนวตำนาน และแนวประวัติศาสตร์

1. แนวจารีตท้องถิ่น หรือแนวตำนาน เกิดขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 และเติบโตมากในพุทธศตวรรษที่ 21 โดยรับอิทธิพลแนวการเขียนประวัติศาสตร์จากสำนักสงฆ์ลังกาดำเนินที่สำคัญที่เขียนในช่วงเวลานั้น เช่น ตำนานมูลศาสนา ตำนานจามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานดังกล่าวเป็นแบบอย่างต่อการเขียนงานประวัติศาสตร์สืบต่อมาอีกหลายศตวรรษ โดยตำนานที่เขียนในพุทธศตวรรษที่ 20-21 ถือเป็นตำนานคลาสสิก เรียบเรียงจากนิทานพื้นบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาช้านานแล้ว ตำนานมูลศาสนาซึ่งเป็นตำนานรุ่นแรกสุดที่เกิดจาก พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณเจ้านันทนิทานพื้นบ้านหลายเรื่องมาเรียบเรียง พระภิกษุเรียบเรียงตำนานเล่มต่อ คือ จามเทวีวงศ์

และชินกาลมาลีปกรณ์ ได้รับอิทธิพลจากตำนานมูลศาสนาและไฉนิตานพื้นบ้านอันเป็นข้อสนเทศ ชูดเดียวกันมาเรียบเรียงอีก ดังนั้น โครงเรื่องของตำนานจึงคล้ายกัน และมีบางเรื่องที่เหมือนกันเลย เช่น เรื่องคนเกิดในรอยเท้าสัตว์ พระภิกษุผู้เขียนตำนานมูลศาสนา จามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ นำมาเขียนเช่นเดียวกัน แต่ให้รายละเอียดต่างกัน ผู้ใช้ตำนานเป็นเครื่องมือศึกษาประวัติศาสตร์ ล้วนจำเป็นต้องสำนึกว่าตำนานดังกล่าวมีการลอกเลียนกันมาแต่โบราณแล้ว การศึกษาตำนานจึงต้องเข้าใจแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังผลงานเหล่านั้นในระดับลึก ลักษณะการเขียนตำนาน มีพระพุทธศาสนาเป็นศูนย์กลางของความคิด เป้าหมายการเขียนเพื่อทำบุญเป็นการสร้างกุศลเพื่อ จรรโลงพระพุทธศาสนา การนำเสนอจึงเริ่มต้นที่ประวัติพุทธศาสนาจนจบแล้วจึงเริ่มต้นกล่าวถึง ประวัติความเป็นมาของบ้านเมือง ตำนานเป็นการรวบรวมความคิดความเชื่อเข้าด้วยกัน โดยไม่มุ่ง ค้นหาข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ การอธิบายถึงเหตุผลต่างๆ อาศัยหลักศาสนา เช่น กรรมและผล กรรม หรืออธิบายโดยใช้พุทธทำนายและการอธิบายโดยใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ แต่เพราะตำนานคือ หลักฐานสำคัญที่สะท้อนมุมมองจากท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำเป็นต้องเข้าถึง “องค์ความรู้ภายใน” เพราะตำนานทั้งหลายมักเริ่มต้นด้วยการจดจำคำบอกเล่า สืบต่อกันมานาน ก่อนที่จะมีรวบรวมเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตำนานจึงสอดซึมนิทานพื้นบ้าน ความคิด ความเชื่อ และแฝงความจริงไว้ในเรื่องเดียวกัน ตำนานยังนำเสนอเรื่องราวที่มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ และการเขียนที่ใช้สัญลักษณ์สื่อความหมาย เช่น ถานี่ นาค แท้จริงแล้ว การใช้ตำนานในฐานะหลักฐาน ประวัติศาสตร์จึงไม่ง่าย ควรเข้าใจจารีตของตำนานทั้งด้านแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังและวิธีการเขียน

2. แนวประวัติศาสตร์ มีลักษณะเป็นงานวิชาการซึ่งได้รับอิทธิพลการศึกษา ประวัติศาสตร์จากตะวันตกผู้ริเริ่มนำแนวนี้มาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้วนๆ คือ พระยา ประชาภิจักรจักร (แจ่ม บุนนาค) “ตำนานโยนก” หรือพงสาวดารโยนกเป็นผลงานชิ้นสำคัญ

ดังนั้นวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่ควรใช้ความรู้เพียงแขนงเดียว ทั้งนี้ เพราะการศึกษาท้องถิ่นจะเผชิญกับหลักฐานหลายประเภท วิธีการศึกษาจำเป็นต้องอาศัยความรู้จาก หลายสาขาวิชา เพื่อช่วยกันตอบคำถาม การศึกษาแบบสหวิทยาการ (Interdisciplinary Approach) จะเป็นแนวทางสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อไป

ส่วนงานของธิดา สาระยา จากการศึกษาเรื่องตำนานและตำนานประวัติศาสตร์ กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (2525, น. 58) ได้กล่าวทำนองเดียวกันว่า ตำนานเรื่องปรัมปราที่เป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของตำนานประวัติศาสตร์ช่วยทำให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้ง (insights) ให้ภาพลึกลับเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวและแรงผลักดัน (motives) ความเชื่อและความบังคาล ใจของคนในสังคมท้องถิ่น การนำตำนานปรัมปราทั้งหลายที่มีในวัฒนธรรมหนึ่งๆ มาจัดอยู่ใน

Orchestra score จะทำให้ได้ยินการประสานเสียงของบรรพชนที่พยายามสื่อสารผ่านตำนานปรัมปรา คือ

1. การยอมรับความดั้งเดิม เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ
2. การพยายามปฏิเสธอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น
3. การปะทะสังสรรค์อย่างขัดแย้ง ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อที่รับเข้ามา

ใหม่ คือ พุทธศาสนา

4. การผสมผสานบูรณาการความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน

ผสานสอดคล้องกับหลักการงานแนววัฒนธรรมชุมชน ของกาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 202) (อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2542, น. 44) ในงานเรื่องเครื่องมือการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน ได้เสนอหลักการวิเคราะห์และศึกษาชุมชน คือ

1. ต้องมีมิติทางด้านประวัติศาสตร์ กล่าวคือ มองดูตั้งแต่อดีต – ปัจจุบัน ว่ามีอะไรเปลี่ยนแปลงคลี่คลายมาได้อย่างไร และอะไรเป็นปัจจัยกำหนดการเปลี่ยนแปลง

2. วิเคราะห์ในเชิงโครงสร้าง คือการวิเคราะห์ที่อยู่บนพื้นฐานความเข้าใจที่ว่า เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นมิได้เกิดขึ้น โดยบังเอิญ แต่หากเกิดขึ้นอย่างมีระบบ ระเบียบ โครงสร้างที่แน่นอน มุ่งองค์ประกอบของเหตุการณ์นั้น มีกลไก และเงื่อนไขที่สืบทอดเหตุการณ์นั้น

3. วิเคราะห์/สำรวจปัญหา ความสามารถและศักยภาพทั้งหมดในการแก้ไขปัญหา

4. เครือข่าย กลไกเงื่อนไขที่เสริมสร้าง สืบทอดหรือทำลายเหตุการณ์นั้นๆ

และวิธีวิทยาของการศึกษาชุมชนท้องถิ่น ในงาน วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน : พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ได้กล่าวถึงแนวทางในการวิจัยความเคลื่อนไหวของชุมชน ซึ่งเป็นการอภิปรายถกเถียงและทำความเข้าใจเกี่ยวกับมิติต่างๆ ของวิธีคิดเชิงซ้อน อันประกอบด้วย 3 มิติใหญ่ๆ คือ มิติของการแยกแยะระดับความคิดและหน่วยการวิเคราะห์ มิติของการจัดระบบความคิดเชิงวิพากษ์ และมิติทางวัฒนธรรม โดยมีวิธีการศึกษา : บนพื้นฐานของความซับซ้อนในการเปลี่ยนแปลง คือ

1. การศึกษาความซับซ้อนทางประวัติศาสตร์ หมายถึง การใช้วิธีศึกษาทางประวัติศาสตร์ ที่ศึกษาพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงที่เป็นจริงของสังคม วิธีนี้ต่างจากวิธีการศึกษาทางสังคมศาสตร์กระแสหลัก โดยมีข้อสมมติฐานอยู่ว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์มีความซับซ้อนและจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอำนาจและอุดมการณ์ในสังคม ดังนั้นจึงไม่ยึดทฤษฎีเป็นสรณะ แต่จะใช้ทฤษฎีเป็นเพียงกรอบในการตั้งคำถามแก่ยุคสมัยหนึ่งเท่านั้น เพื่อเข้าใจกลไกและพลังของการเปลี่ยนแปลงของแต่ละยุคแต่ละสมัยอย่างเฉพาะเจาะจง การศึกษาทางประวัติศาสตร์ จึงมักจะตั้งคำถามมากกว่าให้คำตอบ

2. การศึกษาอย่างมีบริบท คือ การให้ความสำคัญแก่สภาวะเงื่อนไขแวดล้อมแก่ประเด็นหรือหน่วยที่ศึกษา วิธีนี้ช่วยให้สามารถศึกษาได้อย่างเฉพาะเจาะจงอย่างสัมพัทธ์ โดยคำนึงถึงความละเอียดอ่อนของปัญหาว่าไม่ได้เหมือนกันทั่วไปหมด แต่แตกต่างกันไปตามสภาวะแวดล้อม และขั้นตอนของการพัฒนา ซึ่งวิธีการเช่นนี้ ทำให้มองเห็นความสำคัญของท้องถิ่นในฐานะที่เป็นทั้งเนื้อหา และวิธีการศึกษาไปพร้อมๆ กัน

3. การศึกษาแบบข้ามสาขา คือ การที่จะไม่แยกหน่วยที่ต้องการศึกษาออกมาพิจารณาอย่างอิสระตามความชำนาญพิเศษเฉพาะสาขาใดสาขาหนึ่ง หากแต่จะแยกแยะประเด็นเงื่อนไข และปัจจัยต่าง ออกมาให้เด่นชัด แล้วจะโยนหาความสัมพันธ์กันอีกครั้งหนึ่งอย่างเป็นระบบ ซึ่งต้องอาศัยแนวทางจากหลายๆ สาขาที่เกี่ยวข้อง

4. การศึกษาด้วยวิธีคิดเชิงซ้อน มีความสำคัญมากในแง่ของกลยุทธ์ สำหรับศึกษาสังคมที่มีความสลับซับซ้อน เพราะเป็นตรรกวิธีที่เน้นการมองของสองสิ่งที่แตกต่างกัน ว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร และนำไปสู่สภาวะใหม่ได้อย่างไร ซึ่งเป็นลักษณะธรรมชาติของสังคมที่มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเป็นแก่นสาร ตรรกวิธีเช่นนี้จะช่วยลดการมองอย่างสุดขั้ว เพราะมองข้ามลักษณะตรงกันข้ามในสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปในระยะหนึ่ง ในทางปฏิบัติจึงหมายถึง การสามารถมองทะลุ เงื่อนไข ปัจจัย ระดับ และมีติของการมองปัญหาต่างๆ ได้ โดยไม่ติดอยู่กับลักษณะใดลักษณะหนึ่งอย่างไม่มีเงื่อนไข แต่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามการเปลี่ยนแปลงของเวลา

ซึ่งแนวความคิดและวิธีการศึกษาวัฒนธรรมของเหล่านักคิด นักวิชาการข้างต้น เมื่อลองทำการเชื่อมโยง ผสมผสานเข้ากับวิธีการแบบการทะลุกรอบและกับดักของความคิดแบบคู่ตรงข้าม ของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2548, น. 7-18) จะทำให้มองเห็นวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม ในพื้นที่ที่จะศึกษาได้ชัดเจนขึ้น เริ่มตั้งแต่การทำความเข้าใจวิถีคิดของคนในวัฒนธรรมที่ตนสนใจศึกษา มากกว่าการยึดติดความหมายที่ตายตัวตามความเข้าใจของผู้ศึกษาเอง เพื่อเปิดทางให้มองเห็นคนในแต่ละวัฒนธรรม ว่าเป็นมนุษย์ที่มีชีวิตและจิตใจ พร้อมทั้งจะแสดงตัวตนออกมาผ่านทางวิถีคิดในการตีความหมายวัฒนธรรมของตนเอง

โดยการตั้งสมมติฐานทางวัฒนธรรมใหม่ๆ ดังนี้

1. การมองวัฒนธรรมเป็นเสมือนภาพตัวแทนที่มีความหมาย ซับซ้อน แต่แยกออกเป็นส่วนๆ อย่างกระจัดกระจายมากกว่าเป็นอำนาจ ระเบียบ หรือกรอบ

2. การมองวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นกระบวนการและปฏิบัติการ (practice) มากกว่าเป็นตัวกำหนด

3. การคิดถึงวัฒนธรรมในแง่ที่เป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ขัดแย้งมากกว่าเป็นระบบคุณค่าร่วมกัน

4. การมองวัฒนธรรมเป็นเรื่องของการสร้างความหมายที่ขึ้นกับเงื่อนไขและบริบทเฉพาะ ประกอบกับเป็นเรื่องของการช่วงชิงความหมายระหว่างกลุ่มคนต่างๆ

ซึ่งทำให้ความหมายของวัฒนธรรมไม่ตายตัว ไม่ใช่แก่นสารแท้จริง และไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง

การมองทฤษฎีในฐานะที่เป็นวิธีคิด เพราะทฤษฎีในยุคหลังสมัยใหม่ ไม่ใช่แค่เพียงเรื่องคำตอบ แต่เป็นเพียงมุมมองเชิงวิพากษ์และการตั้งคำถาม อีกทั้งยังประกอบไปด้วยมิติและสมมติฐานอีกมากมาย ที่ประกอบกันเป็นทั้งปรัชญาเกี่ยวกับการสร้างความรู้ ปรัชญาเกี่ยวกับความเป็นมนุษย์ และมิติทางศีลธรรมที่วิพากษ์ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันด้วย โดยต้องนำมาปรับให้เป็นวิธีวิทยา เพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษา (ซึ่งขึ้นกับเงื่อนไขที่เกิดจากประสบการณ์จริงในการศึกษาสังคม) และเรียนรู้ได้จากการตรึงตรองสะท้อนความคิด ที่มีอยู่ในงานศึกษาทางมนุษยวิทยาต่างๆ และถกเถียงกับงานของนักมานุษยวิทยาในอื่นๆ ด้วย เพื่อที่จะสามารถโยงทฤษฎีกับวิธีวิทยา และการสร้างความรู้ได้อย่างเท่าทันกัน ก่อให้เกิดเป็นระเบียบวิธีวิจัย (Methodology) และวิธีวิทยา (Conceptualization)

ซึ่งวิธีวิทยาของการเชื่อมโยงความคิด เป็นความพยายามที่จะโยงแนวความคิดต่างๆ เพื่อนำไปใช้ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป หรือเคลื่อนไหวอยู่ เพราะปัญหาทางสังคมและปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งหยุดนิ่งตายตัว ที่เราจับต้องได้ แต่เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา นั่นหมายถึงการมอง ต้องมองปัญหานี้อย่างไร มีวิธีคิดอย่างไร และพยายามที่จะเสริมสร้างวิธีวิทยานั้นคือการจัดระบบ จัดความเชื่อมโยงในการทำความเข้าใจ ผู้การสร้างความหมาย เพราะกระบวนการวิจัยนั้น เป็นทั้งการศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และเป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ได้มีการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิจัยในครั้งนี้ ในส่วนเอกสารและงานที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรม และการปะทะประสานเข้ากับพระพุทธศาสนา

2.1 เป็นเอกสารเกี่ยวกับคติความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรม และการปะทะประสานเข้ากับพระพุทธศาสนา

ในการเริ่มต้นทำความเข้าใจเกี่ยวกับ ประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรมและความเชื่อ นั้น เราจำเป็นต้องทำความเข้าใจร่วมไปกับการเข้าใจในพื้นที่ด้วย ซึ่งจากการที่ได้ทบทวนเอกสาร

ทางด้านงานประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรมและความเชื่อที่ได้มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาเกี่ยวกับคำสาปพระร่วงนั้น ซึ่งจากการสำรวจศึกษาทางโบราณคดีของศรีศักร วัลทิโกดม (2532, น. บทคัดย่อ) พบแหล่งชุมชนโบราณถึง 53 แห่ง ในบริเวณจังหวัดที่เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรสุโขทัย อันได้แก่ จังหวัดสุโขทัย ตาก อุตรดิตถ์ พิษณุโลก กำแพงเพชร พิจิตร เพชรบูรณ์ และนครสวรรค์ ทำให้ได้ทราบมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 บริเวณดังกล่าวนี้มีผู้คนมาตั้งหลักแหล่งอยู่ประปรายและชั่วคราวตามเส้นทางการค้าของบรรดาบ้านเมืองที่เจริญทั้งที่อยู่ใกล้ทะเลและบริเวณภายใน อันได้แก่ละโว้ กัมพูชา เมาะตะมะ พุกาม หริภุญชัย และเวียงจันทน์ ทำให้มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากถิ่นต่างๆ เข้ามาสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้น ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ก็เกิดเมืองใหญ่ที่เรียกว่านครขึ้น 4 แห่งในบริเวณลุ่มน้ำยม-น่าน ในเขตจังหวัดพิษณุโลก อุตรดิตถ์และสุโขทัย มีการรวมตัวกันเป็นรัฐสุโขทัยในยุคแรกขึ้น รัฐนี้ได้เติบโตและรุ่งเรืองเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 19 ในช่วงเวลานี้ได้มีการขยายอาณาเขตบ้านเมืองมายังบริเวณลุ่มน้ำปิงซึ่งอยู่ทางตะวันตก มีการสร้างเมืองสำคัญคือ นครชุมในเขตจังหวัดกำแพงเพชร และเมืองพระบางในเขตจังหวัดนครสวรรค์ขึ้น ในขณะเดียวกันก็ขยายตัวไปทางตะวันออกเข้าสู่ลุ่มน้ำป่าสักในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ และสร้างเมืองเพชรบูรณ์ขึ้นเพื่อการปกครองดินแดนในแถบนี้

หลังรัชกาลของพระมหาธรรมราชาลิไทยรัฐสุโขทัยอ่อนอำนาจ ถูกทางกรุงศรีอยุธยาถูกรุกรานจนแคว้นแยกออกเป็นสองส่วน ทางลุ่มน้ำปิง เกิดมีเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองสำคัญอยู่ภายใต้อิทธิพลและอำนาจทางการเมืองของทางอยุธยา ส่วนบริเวณลุ่มน้ำน่าน ยังเป็นส่วนของสุโขทัยมีเมืองสองแควเป็นเมืองสำคัญ แต่ในช่วงเวลานี้เกิดการสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้นใหม่อันเนื่องจากการขยายอำนาจของทางอยุธยา นั่นก็คือการเกิดเมืองพิจิตรและเมืองอื่นๆ ในเขตจังหวัดพิจิตรและนครสวรรค์ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา รัฐสุโขทัยก็หมดเอกราช ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยา พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงสร้างเมืองสองแควขึ้นใหม่ในนามเมืองพิษณุโลก เพื่อให้เป็นราชธานีทางฝ่ายเหนือของราชอาณาจักร เพราะในช่วงเวลานี้เกิดสงครามระหว่างล้านนากับอยุธยาขึ้น เป็นสงครามที่ยืดเยื้อกว่า 7 ปีจึงสงบ ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับพระเจ้าติโลกราช แห่งนพบุรีศรีนครพิงค์ ช่วงเวลาที่มีการสู้รบนี้เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญในการรับศึกทางล้านนา จึงมีการสร้างบ้านเมืองใหม่ๆ ขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำน่าน เพื่อเสริมสร้างกำลังและฐานะของเมืองพิษณุโลก เมืองเหล่านี้ที่ปรากฏเอกสารโบราณกล่าวถึงก็คือ เมืองนครไทยและเมืองพิชัย

จากผลการศึกษาเรื่องเมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย ทำให้เรามองเห็นภาพของพัฒนาการการเริ่มก่อตัวเป็นชุมชน เป็นเมือง และเป็นนคร ของผู้คนในแถบนี้ได้ชัดเจนมากขึ้น โดย

จะเห็นว่าอาณาจักรสุโขทัยโบราณนั้นความหมายครอบคลุมมากกว่า เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ที่เป็นภาพเมืองเก่าในปัจจุบันนี้เท่านั้น ดังนั้นความหมายของอาณาจักรสุโขทัย จึงหมายรวมไปถึงวัฒนธรรมสุโขทัยด้วยเช่นกัน

ในอุษาคเนย์ มีผู้ศึกษาสังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์ผ่านระบบความเชื่อและพิธีกรรม จากการศึกษาของ ปราณี วงษ์เทศ (2543, น. 222) ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจว่า ด้วยระบบการจัดการของท้องถิ่นตามประเพณีที่ทำสืบทอดกันต่อๆ มา ก็สามารถพัฒนาก่อให้เกิด แคว้น แคว้น เช่น เมืองเชียงใหม่ สุโขทัย และศรีสัชนาลัย ดังนั้นสังคมวัฒนธรรมเผ่าพันธุ์ จึงสามารถมองได้จากภาพสะท้อนของตำนานของท้องถิ่นหรือเผ่าพันธุ์นั้นๆ โดยตั้งอยู่บนแนวคิด การยอมรับว่า ตำนานปรัมปรา (Myth) เป็นเสมือนวิธีคิด หรือเครื่องมือที่มนุษย์ใช้อธิบายความคิด ความเชื่อ ความเข้าใจของตนเองต่อจักรวาลธรรมชาติของโลก สิ่งมีชีวิต สภาพแวดล้อม ทั้งพืช สัตว์ และสังคมของตนเอง ด้วยเหตุการณ์และอุปมาอุปไมยที่เกินความเป็นจริงแล้ว ตำนานกำเนิดมนุษย์ และเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์ สามารถสะท้อนให้เราเห็นถึงการอธิบายจักรวาลของผู้คนในแถบนี้ได้เป็นอย่างดี น่าสนใจ การรับเอาวัฒนธรรมภายนอกในสมัยต่อมา อาจทำให้ตำนานถูกแต่งเสริมเติมต่อด้วยความเชื่อจากศาสนาภายนอก เช่น พุทธ แต่แก่นหรือโครงเรื่องที่เป็นของชาวพื้นเมืองยังคงอยู่อย่างชัดเจน เช่น เรื่องน้ำท่วมโลก เพราะมนุษย์ทำผิดไม่เชื่อฟังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งโครงเรื่องเหล่านี้พบในตำนานต่างๆ ทั่วโลก จึงมีลักษณะค่อนข้างเป็นสากล (Dundes 1988, pp. 2-3, อ้างในปราณี วงษ์เทศ 2543, น. 293)

และมีงานศึกษาอันสอดคล้องกับความเชื่อดังกล่าวของ ธิดา สาระยา (2544, น. 14-23) ในงานเรื่อง ประวัติศาสตร์สุโขทัย : พลังคน อำนาจผี บารมีพระ ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของประเพณีกลีปนา อันเกิดจากพฤติกรรมทางวัฒนธรรม การอุทิศ ถวายสิ่งต่างๆ ตลอดจนที่ดิน เพื่อเป็นทานและการบุญ อันเกี่ยวโยงกับการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่ทางวัฒนธรรมของชุมชน ด้วยการกำหนดเขต ที่หมายและสัญลักษณ์ เช่น สร้างวัด เสมอ เจริญ วิหาร พระพุทธรูป พระพุทธรบาท พระบรมธาตุ และอุทิศถวายเป็นสิ่งต่างๆ ตามมา ซึ่งประเพณีกลีปนาเป็นปัจจัยเอื้อต่อการขยายตัวรวมกลุ่มของชุมชนผู้ใช้ภาษาไทย โดยเฉพาะการกลีปนาขยายชุมชนจากขอบเขตของหมู่บ้านที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่นับถือกันอยู่ การสร้างวัดและกลีปนาที่ดินให้วัดช่วยสร้างศูนย์กลางความเชื่อ ทั้งสำหรับชุมชนเกิดใหม่และชุมชนเก่าใกล้เคียง ซึ่งการสร้างสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่นั้น มีการนำความเชื่อเรื่องผี ทั้งผีบรรพบุรุษ และผีประจำสถานที่ มาเชื่อมโยงว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์สามารถดลบันดาลให้คุณให้โทษแก่ผู้กระทำผิด ไม่เชื่อตรงในกิจการต่างๆ ลักขโมย ยกยอก หรือกระทำผิดคำสาบาน เป็นต้น

จากงานศึกษาของ สิทธา พิณีภูวตล (2525, น. 42-43) ยังกล่าวถึงความเชื่อในเรื่อง “ผี” หรือ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ มีอยู่ในสังคมมนุษย์ยุคต้นๆ ทุกหนแห่งในโลก เป็นลักษณะของการแสวงหาความมั่นคงปลอดภัยให้แก่สังคม นอกจากนั้น ความเชื่อเรื่อง อำนาจศักดิ์สิทธิ์ยังมีประโยชน์ทางการผูกมัดจิตใจคนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีลักษณะร่วมกันแสดงว่าอยู่ในกลุ่มพวกเดียวกัน มนุษย์ต้องการมีเพื่อนมีพวกรวมอยู่ในกลุ่มเดียวกัน การเชื่อเหมือนกันและปฏิบัติคล้ายตามกันนี้ ทำให้กลุ่มพวกของบุคคล มีสิ่งผูกพันไว้อย่างแน่นแฟ้น ใครไม่ปฏิบัติตามก็ถูกไล่ออกจากกลุ่มพวก ใครปฏิบัติไม่เหมือน ก็แยกไปอยู่กลุ่มอื่นต่างกันออกไป

นอกจากนี้ การบูชา “ผี” ยังทำให้คนกลัวอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไม่กล้ากระทำความผิดหรือกระทำความบาป เพราะเกรงจะถูกลงโทษ บุคคลในยุคต้นๆ จะทำดีก็เพราะกลัวบาปเป็นเบื้องแรก คนที่จะทำดีเพราะเห็นคุณค่าของความดี โดยบริสุทธิ์ใจนั้นต้องอยู่ในสังคมที่เจริญมากแล้ว การเช่นพลีพระชะพุทฺธิแห่งกรุงสุโขทัยนั้นเป็นประเพณีกษัตริย์หรือราชพิธี หากกษัตริย์องค์ใดฝ่าฝืนประชาชนพลเมืองก็จะได้รับความหายนะ

แนวคิดจากงานศึกษาดังกล่าว ทำให้มองเห็นพัฒนาการความสอดคล้อง เกี่ยวโยงสัมพันธ์กันระหว่าง ประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรมและความเชื่อของคนในพื้นที่ชุมชนสุโขทัย และมีอำนาจจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และผู้นำ เป็นความสัมพันธ์ซ้อนทับอยู่ในความเกี่ยวพันนั้น ซึ่งแนวคิดนี้จะนำมาเป็นแนวทางในการค้นหาค้นหากรณีศึกษาความเชื่อในเรื่องคำสาปพระร่วง ในชุมชนจังหวัดสุโขทัยต่อไป

ในคำอธิบายของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543) ในงานปกไก่อและใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ – วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ กล่าวให้เห็นความสำคัญของวรรณกรรมในบริบทต่างๆ สมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่า การพยายามจะเข้าใจวรรณกรรมจะทำได้โดยมีเหตุผล ก็จะต้องกำกับด้วยความรู้เกี่ยวกับสภาพสังคม เศรษฐกิจที่แวดล้อมวรรณกรรมนั้น และความเปลี่ยนแปลงทางด้านวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์เป็นเรื่องที่เห็นได้ชัด เพราะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่กว้างขวางและลึกซึ้ง จึงเป็นการมีประโยชน์แก่การศึกษาวรรณกรรมมากกว่า หากจะพิจารณาวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์เป็นอีกยุคหนึ่ง ซึ่งมีศูนย์กลางการศึกษาอยู่ในตัวของตัวเอง มิใช่เป็นแต่เพียงการสืบต่อมาจากวรรณกรรมอยุธยา และการชี้ความเปลี่ยนแปลงทางด้านวรรณกรรมเพียงอย่างเดียวก็ไม่ช่วยอธิบายความเปลี่ยนแปลงนั้น จนกว่าจะสามารถชี้ให้เห็นรากฐานซึ่งพยุງความเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำรงอยู่ได้ ซึ่งประเด็นดังกล่าวจึงกลายเป็นหลักของการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ และจะเป็นประเด็นที่สามารถเชื่อมการศึกษาประวัติศาสตร์และตำนานปรัมปราเข้ากันได้เป็นอย่างดี

โดยทั้งนี้ มีงานศึกษาของ ชงชัย วินิจกุล (2552) เรื่องการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของอดีต ประวัติศาสตร์ใหม่ในประเทศไทยหลัง 14 ตุลาคม ซึ่งให้เห็นในประเด็น การสร้างภาพประวัติศาสตร์จากศูนย์กลาง คือเมืองหลวงที่มีลักษณะเป็นเส้นตรง โดยปราศจากซึ่ง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และยังเป็นการบอกว่า ประวัติศาสตร์ไทยนั้นไม่ใช่อะไรทั้งสิ้น นอกจากพงศาวดารทางการเมืองของวิบุรุษ ซึ่งอาจจะเป็น กษัตริย์ หรือวิบุรุษแห่งชาติ

อีกทั้งในงานของธเนศ วงศ์ยานนาวา (2544) เรื่องอภยวิถี - เทววิทยาทางการเมือง ความทรงจำ และความหลงลืมของประวัติศาสตร์ไทย ที่เป็นการอธิบายถึงวิธีการสร้างความทรงจำร่วมเพื่อสร้างรัฐประชาชาติ โดยจากธรรมชาติของการลืม ซึ่งจะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่หลีกเลี่ยงได้ยาก แต่หนทางหนึ่งที่จะทำได้ก็คือการบังคับให้จำ โดยผ่านกระบวนการทางการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการเป็นและสร้างรัฐประชาชาติโดยมีความต้องการประวัติศาสตร์ชาติให้มีฐานะในการสร้างความทรงจำส่วนรวมที่ยิ่งใหญ่ให้แก่รัฐประชาชาติ เพื่อให้เกิดความภาคภูมิใจ แก่มวลสมาชิกที่เป็นพลเมืองของชาติ แน่นนอนการกระทำดังกล่าวก็ไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงเรื่องของการใช้อำนาจไปได้

ประเด็นหลักจากงานข้างต้นทำให้เราสามารถมองเห็นความสอดคล้อง เชื่อมโยงของ ประวัติศาสตร์ - วรรณกรรม - ตำนานปรัมปรา ว่าทั้งหมดมีความเกี่ยวข้องกัน หากการศึกษาคำสาปพระร่วงจะแยกศึกษาในประเด็นใด ประเด็นหนึ่ง ย่อมจะทำให้งานที่ศึกษา เป็นงานศึกษาที่แห้งแล้งได้เช่นเดียวกับประวัติศาสตร์ชาติ ดังนั้น ในการสำรวจวรรณกรรมในประเด็นประวัติศาสตร์และตำนานปรัมปรา จึงเป็นการพยายามเชื่อมโยงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงซ้อนของประเด็นดังกล่าวอย่างยิ่ง

การศึกษาค้นคว้าเอกสาร งานวิจัยเกี่ยวกับคติความเชื่อในเรื่องคำสาปพระร่วงเมื่อมีการปะทะและประสานเข้ากับพุทธศาสนา โดยการมองจากความสืบเนื่องตั้งแต่ กำเนิด ความหมายรูปแบบและพัฒนาการของความเชื่อ ผู้ประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อ ต่อเนื่องมาสู่ประวัติศาสตร์และตำนานปรัมปรา โดยงานที่ให้ภาพมุมมองกว้างของอิทธิพลพุทธศาสนาในฐานะความเคลื่อนไหวอันเป็นสากล ส่งผลกระทบต่อความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีดั้งเดิมของคนในสังคม และยังนำความคึกคักและพลังใหม่ๆ มาสู่ชุมชน คืองานความหลากหลายของวัฒนธรรมไทย: ความท้าทายใหม่ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2533, น. 34) และ งานเรื่องประวัติศาสตร์ร่วมสมัยของคริสเบเคอร์และผาสุกพงษ์ไพจิตร (2557, น. 27-57) ได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่าพุทธศาสนามีความเคลื่อนไหวเพื่อขยายพุทธศาสนาเถรวาทจากลังกานั้น ถือเป็นความเคลื่อนไหว “สากล” หมายความว่าเป็นการกระทำของคนหลายชาติ หลายระดับชั้นของสังคม และมีผลครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างขวางกว่ารัฐใดรัฐหนึ่ง ประเทศไทยส่วนใหญ่ก็ตกอยู่ใต้การครอบงำของความเคลื่อนไหวทางศาสนาด้วย

นับจากอิทธิพลพุทธศาสนาแบบเถรวาทได้แผ่ขยายปรับเปลี่ยนวิถีทัศน์ของชนชั้นนำของรัฐในอุษาคเนย์จากลัทธิศาสนาพราหมณ์ฮินดู และพุทธแบบมหายาน กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมได้มีการเกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในเรื่องคติและแนวความคิด รวมถึงวิถีปฏิบัติทางศาสนาได้เป็นไปในลักษณะค่อยคลี่คลายของรูปแบบที่สะท้อนให้เห็นจากงานสถาปัตยกรรมอันเนื่องมาจากศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นการกำหนดความเป็นตัวตนของรัฐด้วยการสร้างความสำคัญของศูนย์อำนาจภายใต้คติความเชื่อและลัทธิทางศาสนา (เชียรชาย อักษรดิษฐ์, 2545, น. 39)

ช่วงระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 17-18 ถือได้ว่าเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านของอิทธิพลศาสนาภายใต้ความเคลื่อนไหวของวัฒนธรรมต่างๆ ในภูมิภาคแถบนี้ทั้งจากศาสนาพราหมณ์ ฮินดู มาสู่พุทธมหายาน และหินยาน หรือแม้แต่จากพุทธมหายานสู่พุทธหินยาน แต่อย่างไรก็ตาม ในการยอมรับนับถือศาสนาพุทธมหายานก็ได้รับการอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก จากบรรดากษัตริย์และผู้ปกครองแห่งรัฐต่างๆ จนถึงมีการสร้างปราสาทให้เป็นศูนย์กลางของเมือง ตามคติทางสายมหายานมากมาย ซึ่งปัจจัยสำคัญประการหนึ่งก็คือ พุทธศาสนาเริ่มกลายเป็นที่นับถือในหมู่ประชาชนในลักษณะการเป็น Popular Buddhism (ธิดา สาระยา, 2539, น. 142) เพราะเนื้อหาทางพุทธศาสนาเปิดช่องว่างให้ประชาชนมีโอกาสบวชเป็นภิกษุได้ ขณะที่ผู้รู้ระดับสูงสามารถเล่าเรียนและเผยแพร่ธรรมะจากพระไตรปิฎกถึงขั้นแตกฉาน เป็นการสืบพุทธศาสนาโดยสงฆ์พื้นเมือง นอกเหนือไปจากคณะสงฆ์จากภายนอกถือเป็นจุดเปลี่ยนแล้ว การแสดงถึงความแตกต่างจากสังคมในวัฒนธรรมพราหมณ์ ฮินดู ที่ได้มีเนื้อหาสอดคล้องรองรับกับเรื่องระบบวรรณะ ศักดินาที่เคร่งครัด และได้เสื่อมสลายความนิยมลงไปอย่างรวดเร็วในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 เนื่องจากบุคคลส่วนใหญ่ตลอดจนกษัตริย์สมัยต่อมาได้หันมาสนใจนับถือพุทธศาสนาหินยานแทน (เชียรชาย อักษรดิษฐ์, 2545, น. 41)

หลังจากอาณาจักรพุกามและเสื่อมอำนาจลง คนไทยจึงได้ตั้งตัวเป็นอิสระ ได้ก่อตั้งอาณาจักรขึ้นเอง 2 อาณาจักร ได้แก่ ทางภาคเหนือของไทย ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่และซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ในปัจจุบัน เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงสถาปนาบิดิตศัพทของลังกา จึงทรงอาราธนาสังฆราช ซึ่งเป็นพระเถระชาวลังกาที่มาเผยแผ่อยู่ที่ มาเผยแผ่พระพุทธ ศาสนาในพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ได้เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย ถึง 2 ครั้ง คือ ครั้งที่ 1 ในสมัย และครั้งที่ 2 ในสมัย พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก ได้รับการกล่าวขานว่างดงามมาก โดยเฉพาะสมัย มีลักษณะงดงามไม่มีสมัยใดเหมือน

บทบาทของพุทธศาสนาในโลกทรรศน์ของคนในหมู่บ้านไทยโบราณคืออะไร นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2533, น. 34-37) กล่าวว่าโลกของหมู่บ้านไทยมีสามระดับ หมู่บ้านเป็นระดับหรือขั้นในสุด ซึ่งเขารู้จักดีเท่ากับคนอื่นๆ ในหมู่บ้าน รัฐเป็นขั้นที่สองซึ่งบางคนรู้จักดีกว่าคนอื่นเป็น

ที่มาของอำนาจ แต่รัฐไม่ใช่สิ่งสากลที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเพราะในบางครั้งก็มีรัฐอื่น (เช่น พม่า) ปรากฏเข้ามาในโลกของเขา พลิกผันอำนาจจากคนหนึ่งซึ่งสัมพันธ์และรู้จักกับรัฐไทย ไปอยู่กับอีกคนหนึ่งซึ่งรู้จักและสัมพันธ์อย่างดีกับรัฐอื่นที่เข้ามาใหม่ โลกระดับหรือชั้นที่สาม คือ พุทธศาสนา แม้ถือว่าเป็นชั้นที่สามก็ไม่ได้หมายความว่าจะต้องอยู่ไกลจากชาวบ้านที่สุด เพราะพุทธศาสนามีองค์กรของตนในหมู่บ้าน องค์กรนั้นแทรกเข้าไปในวิถีชีวิตของชาวบ้านมากพอควร โดยการประนีประนอมและผนวกกับความเชื่อดั้งเดิมของชาวบ้าน แต่พุทธศาสนาก็ผิดจากผีเสื้อของหมู่บ้าน เพราะพื้นหมู่บ้านออกไปผีเสื้อคนที่อยู่ในหมู่บ้านก็ไม่ใช่อีกคนเดียวกันไปแล้ว ยิ่งกว่านั้นยังยิ่งใหญ่กว่าเถนเพราะพื้นวัฒนธรรมไทย – ลาวออกไป ผีเถนก็หมดความหมายแล้ว แต่พุทธศาสนามีบาร์มอยู่ในโลกทั้งหมด หรือเกือบทั้งหมดที่คนไทยในหมู่บ้านรู้จัก ข้ามขอบเขตของอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมประจำถิ่นไปได้ไม่สิ้นสุด เจดีย์ชะเวดากองนั้นเป็นที่นับถือทั้งแก่ชาวไทยใหญ่ ไทยล้านนา และบางส่วนของไทยภาคกลางด้วย เมืองลังกาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของคนไทยโบราณ เมื่อคนไทยโบราณในหมู่บ้านคิดถึงโลกที่อยู่พ้นหมู่บ้านออกไป เขาก็จะมาสัมผัสกับระบบการศึกษาของพุทธศาสนา องค์กรคณะสงฆ์ของพุทธศาสนาหรือคัมภีร์ศาสนาซึ่งเขียนขึ้นในภาษาสากล (บาลี) และเป็นที่น่าเชื่อถือจากลังกาถึงเมืองเขมร พุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งที่เชื่อมหมู่บ้านออกไปยังโลกกว้างที่เป็นสากลเหมือนสะพานที่เชื่อมชีวิตจริงซึ่งมีขอบเขตแคบๆ เพียงหมู่บ้านกับอุดมคติซึ่งเป็นสากลไร้ขอบเขต

นอกจากนี้ปูชนียสถานสำคัญในพระพุทธศาสนา ยังเป็นศูนย์กลางเพียงแห่งเดียวในโลกของชาวบ้าน โดยที่มีความสำคัญหรือมีความหมายในชีวิตของเขา มีประเพณีความเชื่อที่ดึงดูดให้คนจากหมู่บ้านออกเดินทางไปแสวงบุญตามปูชนียสถานเหล่านี้ เช่น พระพุทธบาทสระบุรี พระธาตุพนม หรือเจดีย์สถานสำคัญในภาคเหนือ ในขณะที่ไม่มีศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา หรือการปกครองนอกหมู่บ้านใดๆ อื่นที่มีความสำคัญแก่เขาอีกเลย ฉะนั้นพุทธศาสนาจึงอำนวยความสะดวกให้เกิดโลกที่กว้างไกลกว่าหมู่บ้านทั้งในแง่อุดมคติและในแง่ความจริง

ข้อที่น่าสังเกตก็คือพุทธศาสนาเป็น “ของจริง” ที่ชาวบ้านสัมผัสได้ในชีวิตของเขา แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นรากฐานความสำนึกว่า เขาเป็นส่วนหนึ่งของโลกสากลที่กว้างไกล ไม่ใช่เพียงชาวป่า ชาวดอย ที่อยู่โดดเดี่ยว แม้ว่าโลกสากลนั้นเป็นโลกที่เขาไม่เคยเห็น แต่ก็รู้ว่ามีอยู่จริง และอาจสัมผัสกับมันได้โดยผ่านพุทธศาสนาเมื่อเปรียบเทียบกับรัฐพุทธศาสนาเป็น “ของจริง” และสำคัญแก่ชาวบ้านมากกว่านัก เพราะรัฐโบราณแทบจะไม่สามารถเสนอตัวแทนอะไรของคนในหมู่บ้านได้อย่างเป็นรูปธรรมเลย ชำรุดนั้นเองยังมีข้อจำกัดซึ่งชาวบ้านอาจเห็นได้จากการถูกกองทัพของอีกรัฐหนึ่งย่ำยีเป็นครั้งคราว

เหตุฉะนั้นพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อการจัดระบบความสัมพันธ์หรือวัฒนธรรมของชาวไทยสูงมาก อีกทั้งยังครอบคลุมชุมชนไทยเกือบทั้งหมด ซึ่งภายหลังถูกผนวกเข้าไว้ด้วยกันในนามของชาติไทยอีกด้วย ทำให้พุทธศาสนากลายเป็นเงื่อนไขสำคัญยิ่งอันหนึ่งในการสร้างวัฒนธรรมแห่งชาติของไทย

รัฐกับพุทธศาสนานั้น ที่จริงแล้วมีลักษณะเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง กล่าวคือเป็นสิ่งภายนอกที่เข้าไปสู่หมู่บ้าน ไม่ได้ถือกำเนิดขึ้นในหมู่บ้านเอง แต่ผุดกันตรงที่พุทธศาสนาแทรกเข้าไปตั้งอยู่ในหมู่บ้านได้อย่างแนบแน่น ในขณะที่รัฐไม่สามารถเข้าไปตั้งในหมู่บ้านได้ ต้องประนีประนอมกับอำนาจและวัฒนธรรมของหมู่บ้านจึงจะสามารถรักษาตัวไว้ได้ ฉะนั้นวัฒนธรรมราชสำนักซึ่งต้องอาศัยอำนาจรัฐเป็นเครื่องมือเผยแพร่ จึงมีพลังในหมู่บ้านอ่อนกว่าพุทธศาสนาเป็นอันมาก

สถานะของวัฒนธรรมราชสำนักมีศักยภาพที่จะครอบงำวัฒนธรรมอันหลากหลายได้สูง และจะกลายเป็นพลังสำคัญที่ทำให้ง่ายแก่ผู้สร้างวัฒนธรรมแห่งชาติในภายหลัง ในอันที่จะใช้วัฒนธรรมราชสำนักเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมแห่งชาติ แม้ว่าในสมัยโบราณจริงๆ แล้ววัฒนธรรมราชสำนักไม่สามารถลบความหลากหลายของวัฒนธรรมชาวไทยในชุมชนต่างๆ ไปได้เลยก็ตาม

ในประมาณต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา มีพลังภายนอกอีกอย่างหนึ่งที่เริ่มเข้าไปถึงหมู่บ้านมากขึ้น ได้แก่ การค้าภายในซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการต่างประเทศ การแลกเปลี่ยนสินค้ากระจายออกไปจากเมืองท่าใหญ่สู่อาณาบริเวณใกล้เคียงมากยิ่งขึ้น เส้นทางคมนาคมซึ่งมีการลงทุนสร้างเพิ่มขึ้นทำให้ตลาดขยายตัวขึ้น แม้ในปริมาณที่จำกัดก็ตาม การค้าต่างประเทศสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชนชั้นสูงซึ่งอยู่ในวัฒนธรรมราชสำนักอย่างมาก การขยายตัวของการคมนาคมติดต่อในวงจำกัดของภาคกลาง จึงเป็นโอกาสให้วัฒนธรรมราชสำนักได้แพร่ออกไปมากขึ้นบ้าง โดยเฉพาะมาตรฐานและอุดมคติบางอย่าง

ประเทศไทยที่เรารู้จักในปัจจุบัน ก่อตัวขึ้นเมื่อในช่วง 200 กว่าปีมานี้ “ไทย” ในฐานะเป็นชาติ และกระบวนการสร้างกลไกรัฐชาติ ก่อตัวขึ้นมาในช่วงหลายปี และยังคงแปรเปลี่ยนแปลงไป จนล่วงเข้ามาในภาวะร่วมสมัย ณ ปัจจุบัน (คริส เบเกอร์และผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2557, น. 25) ราชชาตินั้นเป็นจินตนาการร่วมกัน ไม่ใช่สิ่งที่สามารถจับต้องได้จริง เพราะฉะนั้นราชชาติจึงแสดงตนให้ประจักษ์ได้ก็โดยผ่านสัญลักษณ์เท่านั้น สัญลักษณ์คือสิ่งที่แทนความหมายของสิ่งอื่น ความหมายไม่ได้มีอยู่ในสิ่งใดทั้งสิ้น ความหมายเป็นเรื่องที่มนุษย์สร้างขึ้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องของวัฒนธรรมโดยแท้ ราชชาติจึงเป็นผลผลิตของวัฒนธรรม กล่าวคือเป็นสถาบันทางสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อจัดระบบความสัมพันธ์ของคน การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ที่สำคัญขนาดนี้ย่อมเป็น

กระบวนการทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ แต่ต้องเกิดขึ้นท่ามกลางบริบททางประวัติศาสตร์ในยุคสมัยหนึ่ง อันมีประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมแห่งชาติซึ่งพัฒนาคู่เคียงกันมากับรัฐชาติ ดังนี้คือ

1. สถาบันพระมหากษัตริย์ไทยเป็นผู้นำสำคัญในการสร้างควบคุมและกำหนดทิศทางของความเปลี่ยนแปลง ซึ่งจะนำไปสู่รัฐชาติไทย ตลอดเกือบ 1 ศตวรรษที่มีการปฏิรูปในทุกๆ ด้านนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์กุมอำนาจอย่างเด็ดขาดตลอดเวลา การที่สามารถรวบรวมอำนาจซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในสถาบันต่างๆ ของรัฐไทยโบราณมาได้ไว้ได้พระราชบัลลังก์นั้น เกิดขึ้นได้ก็โดยการลดทอนหรือทำลายอำนาจอื่นๆ ที่เคยมีอยู่ลงไปจนหมดสิ้น หรือเชื่อมโยงสถาบันเหล่านั้นให้กลายเป็นส่วนหนึ่งที่รองลงมาจากสถาบันพระมหากษัตริย์

2. สัญลักษณ์ของชาติเกิดขึ้นพร้อมหรือหลังจากที่สถาบันกษัตริย์ได้พยายามรวบรวมพระราชอำนาจให้เป็นปึกแผ่นแล้ว โบราณคดีศโมสรและวรรณคดีศโมสรซึ่งจะสร้าง “สัญลักษณ์” ของอดีต และ “วรรณคดีของชาติ” เกิดขึ้นเมื่อได้รวบรวมพระราชอำนาจได้มั่นคงแล้ว

ในการเกิดวัฒนธรรมแห่งชาติพบว่าสัญลักษณ์สำคัญๆ ของวัฒนธรรมแห่งชาติไทย มีแหล่งที่มาสำคัญดังนี้ ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมราชสำนัก โดยอธิบายความหลากหลายในวัฒนธรรมของชาวไทยให้สัมพันธ์กับวัฒนธรรมราชสำนัก แนวทางการอธิบายมีอยู่สองอย่าง อย่างแรกคือความแตกต่างนั้นเกิดจากความเสื่อม อย่างที่สองคืออธิบายให้วัฒนธรรมราชสำนักและของชาวบ้านนั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีจุดมุ่งหมายหลัก เพื่อสร้างระบบวัฒนธรรมอันเป็นหนึ่งเดียวกันขึ้นเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ โดยมีวัฒนธรรมราชสำนักอยู่สุดยอดในแง่ความประณีตและความเป็นไทย และมีวัฒนธรรมท้องถิ่นอันหลากหลายเป็นรองลงมา แต่ก็สัมพันธ์เชื่อมโยงกันหมด

วัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งมีอิทธิพลสูงมากในทุกทางในช่วงระยะเวลาที่มีการรวบรวมพระราชอำนาจและการสร้างรัฐชาติไทย โดยเลือกอธิบายว่า แบบแผนทางวัฒนธรรมของตะวันตกหลายอย่างมีอยู่แล้วในวัฒนธรรมเก่าของไทย แต่ด้วยอิทธิพลต่างชาติหรือด้วยความเสื่อมบางประการทำให้ไทยละเลยเพิกเฉยต่อแบบแผนทางวัฒนธรรมเหล่านั้นไปเอง ซึ่งหลักการที่อยู่เบื้องหลังคำอธิบายแบบนี้คือ ในวัฒนธรรมตะวันตกนั้นมีรากฐานมาจากความมีเหตุผลและวิทยาศาสตร์ เพราะฉะนั้นจึงมีความดีเป็นสากล วัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมที่ดีจึงต้องมีลักษณะของเหตุผลและวิทยาศาสตร์แฝงอยู่ จุดอ่อนของคำอธิบายนี้ คือ การยึดระบบเหตุผลมีระบบเดียวและต้องเป็นระบบของโลกปัจจุบัน แต่ในปัจจุบันทั้งระบบเหตุผลเชิงประจักษ์และวิทยาศาสตร์ไม่ใช่ความดีสูงสุดหรือสิ่งอันเป็นสากล จะอธิบายการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมตะวันตกในวัฒนธรรมแห่งชาติไทยโดยไม่ยอมรับความดีของวัฒนธรรมไทยได้อย่างไร

วัฒนธรรมราชการ สถาบันราชการกลายเป็นสถาบันที่มีอำนาจทางการเมืองและมีผลประโยชน์สูงสุดในประเทศไทย จึงเป็นธรรมดาที่จะถ่ายโอนวัฒนธรรมของตนหรือระบบความสัมพันธ์ภายในของราชการให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมแห่งชาติไปด้วย

ความเป็นไทยในวัฒนธรรมแห่งชาติซึ่งค่อยๆ ก่อรูปมาตั้งแต่สมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีเงื่อนไขอยู่ที่การนับถือพระมหากษัตริย์ไทย ดังพระราชนิพนธ์ของ ร.6 ได้แสดงไว้หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ผู้นำไทยสมัยหนึ่งอยากจะแยกความเป็นไทยออกจากสถาบันพระมหากษัตริย์จึงได้นำเอาสัญลักษณ์อีกชนิดหนึ่งเข้ามาแทนที่ความเป็นไทย ได้แก่ เชื้อชาติไทย อันเป็นแนวคิดที่หยุดนิ่ง ถือเป็นปัจจัยสำคัญในการขัดขวางความเปลี่ยนแปลง และขัดขวางความสำนึกในความหลากหลายของวัฒนธรรมเองด้วย ยิ่งไปกว่านั้นแนวคิดเช่นนี้ทำให้พลังในการที่วัฒนธรรมหนึ่งๆ จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างสร้างสรรค์เป็นไปได้

บทสรุปของวัฒนธรรมแห่งชาติไทยคือความหลากหลาย ย่อมสอดคล้องกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของดินแดนที่เป็นประเทศไทย ซึ่งเคยมีคนหลากหลายชนชาติ หลายวัฒนธรรมได้เข้ามาตั้งหลักแหล่ง ภูมิลำเนา หรือนำเอาวัฒนธรรมของตนผ่านมาทิ้งไว้ให้ ตลอดจนผู้คนในดินแดนนี้ได้ปรับตัวให้เข้ากับความเปลี่ยนแปลงที่หลังไหลเข้ามาอย่างไม่หยุดหย่อนเสมอมา ฉะนั้นจึงไม่มีทั้งเอกภาพและเอกลักษณ์ในวัฒนธรรมแห่งชาติของไทย อันเป็นสิ่งสอดคล้องกับแนวคิดในเรื่องความเชื่อดั้งเดิม “คำสาปพระร่วง” ว่าความเชื่อดังกล่าวผ่านการปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลงที่หลังถาโถมเข้าสู่ชุมชนท้องถิ่นอย่างบ้านปากน้ำโดยพุทธศาสนาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จึงทำให้ชุมชนท้องถิ่นอย่างบ้านปากน้ำกลายเป็นชุมชนแห่งคำสาปพระร่วงอย่างที่เห็นในปัจจุบัน และกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยที่ได้รับการปรุงแต่งแล้ว และส่วนหนึ่งของการสร้างรัฐชาติไทยที่ได้รับการหล่อหลอมแล้วเช่นกัน